

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет психології
Кафедра соціальної роботи

На правах рукопису

Ростріпа Марія Віталіївна
**«СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ З
ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ ДО УМОВ ВІЙСЬКОВОГО
СТАНУ»**

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра соціальної роботи

Науковий керівник:
доктор психологічних наук,
професор кафедри соціальної роботи
Львовочкіна Антоніна Михайлівна

Допустити до захисту в ЕК
Кафедра соціальної роботи
Завідувач кафедри соціальної роботи
кандидат соціологічних наук, доцент Люта Л.П.
_____ (підпис)

Київ – 2024

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ДО УМОВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	6
1.1. Поняття соціально - психологічної адаптації в науковій літературі, її завдання та принципи	6
1.2. Вплив воєнних конфліктів на життя дітей	10
1.3. Специфіка соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами, які постраждали внаслідок війни	15
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	22
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ДО УМОВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	24
2.1. Організація емпіричного дослідження	24
2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами до умов воєнного стану	31
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ	42
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ДО УМОВ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ	44
3.1. Формування соціально-психологічної адаптації учнів з ООП до умов військового часу шляхом корекційного-виховного тренінгу	44
3.2. Оцінка ефективності впровадження корекційно-виховного тренінгу з елементами арт-терапії для дітей з особливими освітніми потребами	
ВИСНОВОК ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ	60
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66

ВСТУП

Актуальність. Війна в Україні має руйнівний вплив на родини та вплинула на добробут усіх дітей. Дітей виганяли з рідних домівок, розлучали зі своїми батьками/опікунами, їх приводять у жах вибухи бомб і крики сирен. Немає жодного аспекту життя дітей, на який би не вплинула війна: багато їх було вбито і поранено, вони були змушені покинути свої домівки, втратили можливість отримувати освіту та були позбавлені переваг безпечного середовища. Проте, як і в інших надзвичайних ситуаціях, діти з особливими освітніми потребами були особливо вразливими до умов військового стану.

Під час війни діти з особливими освітніми потребами постійно перебувають у стані тривоги. Сирени евакуації, вибухи, вулиці та незнайоме оточення можуть викликати страх, збентеження та тривогу. Ці діти мають обмежену здатність швидко реагувати та обробляти інформацію з оточення, тому важливо вчасно вжити заходів підтримки, щоб зменшити наслідки психологічної травми. Діти з порушеннями інтелектуального розвитку піддаються особливому ризику в надзвичайних ситуаціях. Вони тремтять під час вибухів, під час повітряних тривог відчують страх або можуть навіть влаштовувати істерики, а до безпечного місця (укриття) звикають дуже повільно. З цієї причини важливо якомога більше надавати їм необхідну підтримку та допомогу, обов'язково враховуючи при цьому інтелектуальні здібності дитини.

Об'єкт дослідження: соціально-психологічна адаптація дітей з особливими освітніми потребами

Мета дипломної:

- 1) Аналіз впливу воєнної ситуації на психологічний стан та соціальну адаптацію дітей з особливими освітніми потребами;
- 2) Визначення основних факторів, що впливають на успішну адаптацію дітей з ООП під час війни;
- 3) Розробка програми для покращення соціально-психологічної адаптації дітей з ООП в умовах військового стану;
- 4) Оцінка результатів впровадження цих стратегій та їх вплив на якість життя та навчання дітей з особливими освітніми потребами

Завдання:

- 1) Проаналізувати наукову літературу з проблематики соціально-психологічної адаптації дітей в кризових ситуаціях;
- 2) Визначити проблеми та можливості соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами до умов військового стану;
- 3) Використати набуті знання для розробки рекомендацій та проведення тренінгової програми для покращення соціально-психологічної адаптації дітей з ООП до умов військового стану.

Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань будуть використані

такі **методи дослідження:**

- Теоретичний аналіз наукової літератури;
- Синтез;
- Узагальнення.

Психодіагностичні методики: Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса, Р. Даймонд; «проективна методика «Кактус» (М. Панфілова); методика «Шкала явної тривожності СМАС» (за Дж. Тейлором, в адаптації А. Прихожан);

1. Аналіз наукової літератури та документів, що стосуються проблематики соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами до умов військового часу.
2. Систематичний огляд існуючих практик та ініціатив, спрямованих на профілактику соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами до умов військового часу та зниження їхньої тривожності.
3. Проведення опитування для експериментальної групи серед дітей з ООП на базі Лісківського ЗЗСО, які піддаються ризикам військового стану в Україні. Проведення опитування на виході для контрольної групи на базі Бросківського ЗЗСО.
4. Аналіз та узагальнення отриманих даних.
5. Розробка програми для успішної адаптації дітей з особливими освітніми потребами під час війни та пам'ятки для батьків/опікунів з метою постійної профілактики та розвитку стресостійкості у дітей з ООП під час надзвичайних ситуацій.
6. Повторний збір та аналіз інформації за методиками соціально-психологічної адаптації для визначення успішності апробації тренінгової програми.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ДО УМОВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

1.1 Поняття соціально - психологічної адаптації в науковій літературі, її завдання та принципи

Соціально-психологічна адаптація є серйозною та важливою темою досліджень, яка активно прослідковується. У класичному розумінні адаптація означає взаємодію людей з оточуючим середовищем, яка призводить їх пристосування до умов життя та активності. Виділяють два типи адаптації: біофізіологічну та соціально-психологічну. Остання передбачає освоєння соціально-психологічних ролей та набуття соціально-психологічного статусу. В результаті соціально-психологічної адаптації підвищується рівень адаптованості особи. Цей процес сприяє зменшенню напруги, тривожності та страху перед взаємодією з соціумом та новим оточенням, а також розвитку особистості та комунікативних навичок. Адаптація є постійним процесом, однак її найбільше вивчають у періоди вікових криз та значних змін у житті, таких як адаптація дітей до школи, студентів до навчання у ВНЗ, перший рік професійної діяльності, зміна роботи, вихід на пенсію тощо. Також розрізняють три стилі адаптації: творчий, комфортний та уникаючий. Серед основних функцій соціально-психологічної адаптації можна виділити самопізнання, самокорекцію, самореалізацію, збереження психічного здоров'я, творчий розвиток, досягнення балансу між особистістю та соціальним оточенням, а також підвищення ефективності діяльності. До основних механізмів соціально-психологічної адаптації відносять прийняття себе та

інших, емоційний комфорт, зовнішній та внутрішній контроль, домінування та ескапізм, а також усвідомленість.

При розгляді процесу адаптації людини ряд дослідників виділяють фізіологічну, психологічну та соціальну адаптацію.

Соціально-психологічну адаптацію часто розглядають як два окремих вида: соціальну та психологічну.

Соціальна адаптація – це процес і результат формування уявлень про різноманіття навколишнього світу, адекватне ставлення до соціальних явищ життя та набуття ними навичок поведінки, що відповідають загальноприйнятим нормам.

В свою чергу, **психологічна адаптація** – це прийняття соціально-корисних стандартів поведінки та ціннісних орієнтацій, зближення установок та спрямованості особистості з очікуваннями соціального середовища.

Так, наприклад концепція психосоціального розвитку Е. Еріксона детально досліджує процеси адаптації та самоадаптації як визначальні фактори особистісного розвитку. За його твердженнями: «Індивід проходить через 8 стадій розвитку, під час яких він адаптується до нових вимог реальності та вирішує протиріччя зі своїм оточенням з високою швидкістю та ефективністю. Адаптація зазвичай відбувається під час кризових моментів, коли індивід зіштовхується з новими викликами зовнішнього світу. Якщо кризу подолано успішно, особа набуває нових корисних навичок або позитивних характеристик, що сприяють подальшому розвитку та самовдосконаленню. Проте, неуспішне подолання кризи може мати негативні наслідки та затримати особистісний розвиток». [12]

Згідно з ідеями К. Роджерса: «успішна адаптація залежить від відповідності між особистістю та її оточенням. Сприйняття реальності є індивідуальним для кожної особистості та є результатом її взаємодії з соціумом і оцінок навколишнього середовища. Розрив між цими елементами може виникнути внаслідок неадекватного сприйняття реальності або приховування справжніх думок та почуттів. Ця неконгруентність може призвести до напруження в міжособистісних відносинах, тривожності та невротизації особистості» [25].

А в українській психологічній традиції Г. Балл досліджував поняття адаптації, описуючи її як «взаємозумовлені процеси зрівноважування суб'єкта з середовищем», які є єдністю протилежно спрямованих. Він підкреслював, що «адаптація не є пасивним явищем, а складається з активних зусиль особистості для побудови продуктивної взаємодії з навколишнім середовищем, використовуючи стратегії та способи подолання складних ситуацій» [9].

Мета соціально-психологічної адаптації – сформувати уявлення про навколишній світ, вміння адекватно ставитися до соціальних явищ життя, навички поведінки, що відповідають загальноприйнятим нормам, та розвинути пізнавальну активність, психічні властивості, процеси, здатність до пристосування до умов, що змінюються.

Психологічна адаптація як основний механізм соціалізації особистості є складною системою та включає такі елементи:

- 1) когнітивні процеси - відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення, уява та ін;
- 2) емоційно-чуттєві процеси та стани;
- 3) вольові процеси.

В психології розрізняють два *види* соціально-психологічної адаптації:

- 1) Прогресивна адаптація, яка характеризується досягненням усіх функцій і цілей повної адаптації. А при її реалізації, з одного боку, досягається єдність інтересів, а з іншого, цілі індивіда і соціальної групи в цілому.
- 2) Регресивна. Дана адаптація проявляється як формальна адаптація, яка не відповідає інтересам суспільства, розвитку тієї чи іншої соціальної групи та безпосередньо самих індивідів.

Соціально-психологічна адаптація розглядається як результат процесів біологічної та психологічної адаптації в навколишньому середовищі і є одним з механізмів соціалізації особистості. Адаптація є механізмом соціалізації та визначається взаємодією особистості та соціального середовища. Під час соціально-психологічної адаптації людина розкриває свої інтереси, потреби та прагнення, її особистість розвивається і стає більш відкритою, вона вступає в нове соціальне оточення. Як наслідок, формуються соціальні та професійні якості, розвиваються комунікативні навички, які визнаються в суспільстві. У разі успішної адаптації у людини виникає стан адаптованості, що відображає ефективну взаємодію між нею та соціальним середовищем. Під час цієї взаємодії відбувається вирівнювання самооцінки, потреб і очікувань особистості з можливостями та вимогами соціуму. Критеріями успішної адаптації можуть бути позитивні емоційні стани, такі як внутрішній комфорт, стабільність почуттів та психічна рівновага. Також важливими є ефективність взаємодії з іншими як у професійному, так і в особистому житті, а також певні показники адаптованості, такі як впевненість, реалістична самооцінка, відповідальність та навички подолання перешкод.

Процес соціально-психологічної адаптації включає дві сторони – об'єктивну та суб'єктивну.

Об'єктивна полягає в тому, що людина з дня свого народження набуває різних соціальних властивостей, що відображають її місце в системі суспільних відносин. З дитинства і до самої смерті триває безперервний процес розвитку механізмів адаптації. У ньому беруть активну участь навколишнє соціальне середовище (батьки, друзі тощо), а також різні соціальні інститути (система освіти, виховання, засоби масової інформації та ін.). *Суб'єктивна* сторона соціально-психологічної адаптації пов'язана з її статево-віковими особливостями, особистими якостями, поглядами, переконаннями, світоглядом, спрямованістю. Постановка мети під час проведення будь-якого рівня втручання, заходи щодо соціально-психологічної адаптації, розуміється як приведення індивідуальної та групової поведінки у відповідність до системи суспільних норм та цінностей. Вона раніше була метою спеціальних навчальних закладів. В умовах інклюзії необхідно приділяти особливу увагу та розробляти спеціальні заходи (програму), що сприяють адаптації дитини до соціуму. Ігнорування чи недооцінка може призводити до дезадаптації.

1.2 Вплив воєнних конфліктів на життя дітей

Сьогодні Україна переживає досить складні часи. На суспільство випали неймовірні випробування та соціальні потрясіння: повномасштабні військові дії, знищення всієї державної інфраструктури, окупація територіальних громад, надзвичайно важкий стан економічної системи тощо. Все це торкнулося кожного громадянина нашої країни. Діти, жінки та маломобільні верстви населення все більше страждають від сучасних військових конфліктів.

Під час війни діти, як і дорослі, часто можуть ставати жертвами різних жахливих подій, які травмують їхню психіку. Вони можуть бути свідками артилерійського обстрілу та стрілянини, відчувати труднощі під час екстреної та раптової евакуації, спостерігати руйнування рідного міста/села чи навіть своїх будинків. Діти можуть тривалий час перебувати в важких умовах у бомбосховищах, бачити поранених або загиблих, тортури і вбивства, масову загибель. Вони можуть самі отримати поранення, зазнати важких втрат, побачити поранення чи смерть членів своєї родини та друзів. Такий досвід може призвести до різноманітних психологічних проблем як у нормальних дітей, так і у дітей з особливими освітніми потребами, зокрема дітей з інтелектуальною недостатністю. Серед найбільш характерних змін у них можуть бути дратівливість, тривога, смуток, частий плач, замкнутість, пригнічений настрій і боязкість. Діти можуть боятися гучних звуків, боятися виходити з дому, їм важко зосередитися під час навчання. Деякі з них можуть відчувати втрату самоконтролю і страх збожеволіти.

Економічна криза, в умовах якої величезна кількість сімей повідомляють про значну втрату доходів, а також спричинена війною енергетична криза руйнують благополуччя дітей та сімей. У ході нещодавнього обстеження ЮНІСЕФ 80 відсотків респондентів відзначили погіршення свого економічного стану, тоді як проведений ЮНІСЕФ аналіз показує, що частка дітей, які живуть в умовах бідності, майже подвоїлася: з 43 до 82 відсотків. Особливо гостро ситуація складається для 5,9 мільйона осіб, які нині входять до переміщених осіб у межах України. Війна також надає руйнівний вплив на психічне здоров'я та благополуччя дітей. За оцінками, 1,5 мільйона дітей наражаються на ризик депресії, тривоги, посттравматичного стресового розладу та інших проблем психічного здоров'я з потенційними

довгостроковими результатами та наслідками. Повністю знищено можливості доступу дітей та сімей до основних послуг. Повідомляється про пошкодження або руйнування понад 800 медичних закладів внаслідок артобстрілів та авіаударів, причому такі напади вбивають та завдають серйозних травм як пацієнтам, включаючи дітей, так і медичним працівникам, та обмежують доступ до медичної допомоги. По всій країні тисячі дітей, які рятуються від конфлікту, позбавлені життєво важливих вакцин для захисту від поліомієліту, кору, дифтерії та інших небезпечних для життя захворювань. Ще більше посилюючи цю проблему, війна порушила процеси освіти для більш ніж п'яти мільйонів дітей, позбавивши їх почуття структурної стабільності, безпеки, нормальності та надії, яку дає їм навчання у класах школи. Обмежений доступ до шкіл настав після того, як два навчальні роки були втрачені внаслідок пандемії COVID-19 та після більш ніж восьми років збоїв у навчальних процесах для дітей, які живуть на сході України.

Поняття життєстійкості є дуже важливим для аналізу розвитку дітей під час війни. Різні дослідження показали, що навіть діти, які ростуть у дуже складних і небезпечних умовах, розвиваються нормально і виростають здоровими та життєстійкими особистостями, оскільки мають високу здатність до подолання проблем.

Життєстійкість – це універсальна здатність, яка дозволяє окремим людям, групам і громадам запобігати, мінімізувати або долати негативні наслідки травматичних подій. Навіть у надзвичайно складних ситуаціях, таких як насильство, втрата сім'ї або вимушена міграція, діти можуть покладатися на внутрішні ресурси та зовнішню підтримку, щоб впоратися та адаптуватися до нових ситуацій.

Термін "життєстійкість" стосується як характеристики благополуччя дитини, так і оцінки процесів, за допомогою яких це благополуччя досягається і підтримується. Життєстійкість є відносно новим поняттям у сфері соціальних відносин і людського розвитку, що виникло у зв'язку з необхідністю вирішення багатьох проблем людей, які опинилися в кризових ситуаціях. Дослідження концепції життєстійкості беруть до уваги кілька аспектів:

1. Усвідомлення різноманіття проблем, спричинених багатьма факторами ризику, та необхідності захисту.

2. визнання того, що багато людей успішно справляються зі схожими проблемами, хоча є схожість з тими, хто має серйозні проблеми з психічним здоров'ям за схожих обставин.

3. більш широке використання "сили перспективи" в психосоціальній роботі. Це заохочувало б фахівців спиратися на сильні сторони людей, а не зосереджуватися виключно на їхніх проблемах.

Дослідження життєстійкості як дитячої риси показують, що діти часто стають більш життєстійкими завдяки певним захисним факторам, які дозволяють їм справлятися з існуючими проблемами. Захисні фактори включають як вроджений потенціал дитини (наприклад, високий інтелект, хороші соціальні навички, самоповагу), так і потенціал оточення (наприклад, люблячі, турботливі батьки, ефективні соціальні служби, що працюють у громаді).

Важливо визнати, що життєстійкість як захисний фактор, психологічне благополуччя та зв'язок є важливими для розвитку дітей і що вони взаємопов'язані, а не знаходяться в чіткому порядку і по-різному впливають один на одного. Дослідження природи життєстійкості у дітей раннього віку

свідчать про те, що превентивний підхід до розвитку дитини є більш ефективним, ніж проблемно-орієнтований. Дослідження показують, що коли різні фактори ризику накопичуються і не компенсуються захисними факторами, здоровий розвиток дитини опиняється під загрозою. Спілкування вдома, в школі та з однолітками відіграє важливу роль у підвищенні стійкості дітей до негативних психологічних впливів. Профілактика в цьому контексті включає в себе:

1. попередження розвитку психосоціальних проблем
2. підтримку стабільного розвитку дітей.

Тому всі психосоціальні інтервенції для постраждалих від війни дітей та підлітків повинні мати насамперед превентивний характер, щоб уникнути наслідків психосоціальних проблем, які можуть виникнути в результаті пережитого дитиною досвіду війни. Крім того, узгоджені та систематичні зусилля, спрямовані на розвиток психологічної стійкості, можуть підвищити потенціал для здорового розвитку дітей, які брали або беруть участь у війні, шляхом посилення захисних факторів у самих дітей та їхньому оточенні.

Еріксон стверджував, що люди, в залежності, від свого віку, по-різному реагують у різних ситуаціях, а також тут відіграє роль середовища та асоціації в конкретній культурі і це абсолютно є індивідуальною феноменологією. Реакція дітей на близькість події, втрати та розпад сім'ї, їхній розвиток залежить від реакції громад і сімей - отже, реакція є індивідуальною на рівні страждань у конкретних ситуаціях.

Американські вчені П. Сміт, У. Дирегров, У. Yule (2014) вважають, що чим швидше дитині можна буде допомогти впоратися зі стресами війни, тим краще вона почуватиметься і зменшиться ризик проблем у майбутньому. Тому, коли

все населення країни бере участь у війні, першочерговим завданням є надання допомоги дітям (Smit, Dyrehrov, & Yule, 2014).

Науковці L. Hazer & G. Gredebäck (2023), досліджуючи сирійський конфлікт та його наслідки для дітей, які постраждали від війни, виявили, що потенційно травматичні події, з якими стикаються сім'ї з дітьми, відрізняються (залежно від поточного та минулого досвіду міграції). Таким чином, дослідники виявили, що на етапі до міграції існує високий ризик потенційно травматичних подій, пов'язаних з війною. На етапі фактичної міграції додаються проблеми з відсутністю житла, високим рівнем небезпеки експлуатації тощо. На постміграційному етапі поширеними явищами є невизначений правовий статус мігрантів, зміна сімейної ситуації та відсутність соціальної підтримки. Низький рівень психічного здоров'я і постійний стрес характерні для сімей з дітьми, переселенцями із зони бойових дій. Але існують також проблеми, специфічні для дітей, пов'язані з відсутністю батьківської підтримки, що призводить до затримки розвитку дітей у різних сферах життя.

1.3 Специфіка соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами, які постраждали внаслідок війни

Війна – це найбільша катастрофа, яку коли-небудь зазнавало людство. Війна робить дітей і дорослих жертвами та свідками різних жахливих подій, які шкодять психіці. Під час довготривалої війни діти та дорослі можуть стикатись з такими подіями, як повітряні, артилерійські та мінометні атаки, їхні рідні міста та села зруйнують, знищують рідні домівки, локації та місцевості, які дорогоцінні для них. Це може викликати такі наслідки, як, посттравматичні стресові розлади, негативні думки, неприємні спогади тощо. Поранені або

мертві люди, тортури і вбивства, масштабна загибель людей, яку бачать діти, може залишитися в спогадах до кінця життя. Зрештою, діти можуть бути поранені або відчувати різні психологічні травми, здатні завдати шкоди їхній психіці. Діти з особливими освітніми потребами безперервно переживають невизначеність під час військового стану. Постійні звуки сповіщень про повітряну тривогу і навіть вибухи, безперервне переміщення і пошук безпечних місць, незнайомий простір у випадок евакуації – все це викликає страх, розгубленість і надмірну тривожність. Оскільки діти з особливими освітніми потребами мають обмежені можливості швидко реагувати та обробляти інформацію з навколишнього середовища, це ускладнює ситуацію, іноді причиняє відчай у дітей з ООП і супроводжуваних дорослих. Під час війни діти з особливими освітніми потребами втрачають відчуття безпеки, що впливає на їхній настрій, емоційний стан, здатність до навчання та взаємодію з іншими.

У сучасному суспільстві проблема соціальної адаптації та збереження психічного здоров'я особистості є дуже гострою, а особливо проблема соціальної адаптації дітей, вона завжди залишається актуальною і потребує уваги психологів, педагогів, батьків. Багато наукових досліджень присвячено пошуку шляхів підвищення ефективності фізичного виховання дітей і підлітків, а також шляхів підвищення їх соціально-психологічної адаптації до процесу навчання в загальноосвітніх навчальних закладах.

Навчання дітей з психофізичними вадами не може здійснюватися стихійно, шляхом простого зарахування таких учнів до масових шкіл, а має бути організовано таким чином, щоб, попри обмеження і труднощі, такі учні могли здобувати знання, одержувати освітні послуги нарівні з дітьми з нормальним психофізичним розвитком. Проте, потрапляючи до школи, діти з вадами у

психофізичному розвитку часто стикаються не лише з труднощами опанування знань, а і з проблемами психологічного та соціально-психологічного характеру.

Соціально-психологічна адаптація дітей з особливими освітніми потребами відбувається в процесі активної діяльності та залежить від організації життя в цілому, системи виховання та навчання, а також від ряду причин, серед яких порушення пізнавальної діяльності, емоційно-особистісної сфери, проблеми інтелектуального, сенсомоторного та мовного плану. Її метою є створення умов, що забезпечують або сприяють оволодінню дитиною вищими формами діяльності, тобто її становлення як суб'єкта людських стосунків. Саме вищі форми поведінки найбільш доступні порівняно з нижчими функціями, оскільки більше віддалені від органічного дефекту дитини.

Категорія дітей з особливими освітніми потребами вважається однією з найбільш складних для психологічного відновлення та залучення до освітнього процесу закладів освіти. Це пов'язано з тим, що інтелектуальні порушення зазвичай супроводжуються розладами психіки, мовлення, спілкування, поведінки, сенсомоторних функцій і, як наслідок, виникають труднощі в орієнтації в навколишньому середовищі, соціальній адаптації та соціалізації. Ретроспективний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що емоційно-вольова сфера є пошкодженою у дітей із освітніми освітніми потребами. Переважна частка диференційованих форм інтелектуальної затримки передається у спадок генетично. Почуття та емоції розвиваються повільно, з великою кількістю дефектів. Речі, які здорові діти сприймають одразу, поступово засвоюються у дітей з інтелектуальною недостатністю. Вони не можуть побачити зв'язки та відносини між предметами, вони насилу розпізнають вирази обличчя на малюнках, їм дуже важко розпізнавати конкретні предмети. Діти з особливими освітніми потребами мають проблеми

сприйняття простору і часу, що їм заважає орієнтуватися в навколишньому середовищі. Діти з вадами розумового розвитку починають розрізняти кольори та відтінки набагато пізніше, ніж звичайні діти. Активність у сприйнятті проявляється у відсутності спроб з'ясувати деталі та характеристики картинок, іграшок або інших предметів (Vazuma et al., 2022; Прохоренко, 2022). Уява дітей з особливими освітніми потребами є поверхневою, неточною та схематичною. А зниження концентрації уваги, характерне для дітей з інтелектуальною недостатністю викликає зниження її стабільності, пізнавальна активність дається важко, вчені доводять, що діти працюють повільно і не помічають власних помилок (Костенко та ін., 2022). Діти з інтелектуальною недостатністю зазвичай мають порушення мови, обмежений словниковий запас і недостатнє розуміння лексичних значень. Психологи наголошують на необхідності корекції порушень з раннього віку, підтримці та збереження здібностей дитини, приділяючи особливу увагу розвитку їхніх вищих психічних функції (Омельченко та Кобильченко, 2022; Романенко, 2020).

Які ж бувають особливості та завдання соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами до умов військових подій.

Завдання соціально-психологічної адаптації для дітей з ООП:

- 1) сформувані у дитини здатність усвідомлювати власну індивідуальність, самостійність як у процесі самообслуговування, так і у відносинах з іншими;
- 2) активізувати пізнавальну активність, психічні властивості, стани та емоційно-вольові процеси з метою пізнання навколишнього світу;
- 3) розвинути вміння та навички встановлення адекватних міжособистісних відносин, розумного регулювання поведінки відповідно до системи суспільних норм, цінностей та установок;

4) виробити вміння усвідомлювати та передбачати результати своєї діяльності, своїх дій та вчинків у різних соціальних умовах;

5) підготувати дитину до виконання соціальних ролей та дотримання пов'язаних з ними норм поведінки для придбання громадського досвіду.

Особливості соціально-психологічної адаптації дитини з ООП характеризуються:

1) психофізичними порушеннями (зору, слуху, опорно-рухового апарату), психічними та іншими захворюваннями;

2) психофізіологічними особливостями (тип ВНД, темперамент, біоритмологічні властивості та ін.);

3) недоліком фізичного здоров'я;

4) недоліком психологічних можливостей для спілкування (Умови виховання в закритому закладі або в сім'ї, навчання вдома, насторожене ставлення однолітків, невміння педагога знайти підхід до учня, нерозуміння його проблем, незнання його можливостей, гіперопіка з боку дорослих – все це сприяє формуванню психологічної, соціально-інфантильної, комунікативно-безпорадної особистості);

5) нестачею матеріальних засобів для задоволення специфічних потреб дітей з обмеженими можливостями здоров'я (засоби пересування, слухові апарати, спеціальні пристосування тощо), а також наявністю психологічних бар'єрів суспільства, які значною мірою обмежують можливості дитини-інваліда до соціального пристосування;

6) обмеженістю можливостей дітей з ООП брати участь у діяльності, що відповідає їх віку (ігрова, навчальна, трудова, комунікативна), яка позбавляє їх соціальної бази адаптації;

7) різноманітними психологічними порушеннями та розладами, обмеженням мобільності та незалежності, порушенням здатності займатися звичайною для свого віку діяльністю, що безпосередньо ускладнює соціальну адаптацію дітей з обмеженими можливостями здоров'я та інтеграцію їх у суспільство;

8) перебуванням дитини з обмеженими можливостями здоров'я у незнайомому середовищі, яке пригнічує звичайну активність дітей, що пов'язано з недостатньою поінформованістю про нове середовище. Чинники, що ускладнюють адаптацію дітей з обмеженими можливостями здоров'я, призводять до розвитку у них соціальної недостатності.

Основним у процесі соціалізації дитини є формування уявлень себе. На даному етапі велика увага приділяється підтримці позитивного емоційного настрою, розвитку емпатії, емоційної чуйності, формуванню позитивного самосприйняття, почуття безпеки та довіри до навколишнього світу. Тому обов'язковим елементом занять із соціальної адаптації виступають ігри та вправи, спрямовані на підтримку комфортного емоційного самопочуття учнів.

Процес соціально-психологічної адаптації дітей, які постраждали від війни, потребує комплексного підходу, який враховує їхні індивідуальні потреби, досвід і середовище, в якому вони перебувають. Це передбачає надання спеціалізованої психологічної та освітньої підтримки, створення інклюзивних просторів, які сприяють зціленню та зростанню, а також вирішення проблем реінтеграції в суспільство після конфлікту.

Крім того, процес адаптації може включати стратегії відновлення довіри, стійкості та відчуття безпеки для цих дітей, коли вони орієнтуються в складних умовах післявоєнного середовища. Встановлення контрольованого розпорядку дня та чіткі розклади можуть забезпечити стабільність для цих дітей серед хаосу війни. Вкрай важливо знову запровадити звичні розпорядки, щоб допомогти їм впоратися з втратою безпеки та створити сприятливе середовище для навчання та соціальної взаємодії.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Аналіз наукової літератури виявив різноманітні підходи до розуміння соціально-психологічної адаптації та її класифікації. Більшість дослідників згодні, що соціальна адаптація полягає у процесі й результаті пристосування людини до оточуючого середовища. Виділяють два типи адаптації: біофізіологічну та соціально-психологічну. Остання означає освоєння соціально-психологічних ролей та отримання соціально-психологічного статусу. Серед головних функцій соціально-психологічної адаптації виокремлюють самопізнання, самокорекцію, самореалізацію, збереження психічного здоров'я, творчий розвиток, досягнення балансу між особистістю та соціальним середовищем, а також підвищення ефективності діяльності. Адаптація людини значною мірою залежить від її вроджених та набутих здібностей до пристосування до умов середовища, тобто від адаптивності. Вчені вважають, що адаптивність визначається такими вродженими властивостями, як темперамент, інтелект, фізичний стан, конституційні особливості та емоційно-вольова сфера.

Умови воєнного стану в Україні потребують постійної адаптації населення до змін, спричинених війною та її трагічними наслідками. Початок конфлікту став несподіваним для українців, що вимагало термінової адаптації до нових умов. Тому особливістю адаптації до воєнного часу є хаотичне пристосування з метою виживання та збереження життя, а не цілеспрямована стратегія та оцінка наслідків.

Соціальна адаптація дітей представляє собою процес, у якому дитина вчиться пристосовуватися до соціального оточення, в якому вона перебуває. Цей процес включає в себе різні аспекти, такі як встановлення соціальних зв'язків, розвиток соціальних навичок, уміння спілкуватися та усвідомлення

соціальних норм і правил поведінки. Основна мета соціальної адаптації дітей полягає в тому, щоб дитина могла успішно взаємодіяти з іншими людьми, розуміти та використовувати соціальні навички, необхідні для ефективного функціонування у суспільстві. Цей процес також допомагає дітям розуміти соціальні ролі, розвивати емоційну інтелекцію, навички співпраці, комунікації та розв'язання конфліктів.

Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами може різнитися для кожної дитини залежно від її індивідуальних характеристик, досвіду та оточуючого середовища, а також взаємодії з іншими людьми. Вона включає в себе процес набуття нових знань, навичок, цінностей та встановлення соціальних зв'язків з оточуючими.

Умови воєнного стану значно впливають на зміст та структуру соціальної адаптації дітей. Військовий конфлікт створює надзвичайну ситуацію, яка впливає на всі аспекти життя дитини, включаючи її соціальну адаптацію. Важливо зазначити, що зміст та структура соціальної адаптації під час воєнного стану можуть змінюватися в залежності від конкретної ситуації та контексту конфлікту. Різні фактори, такі як тривалість конфлікту, доступ до ресурсів та підтримки, впливають на реалізацію соціальної адаптації дітей.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ДО УМОВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

2.1 Організація емпіричного дослідження

Проблема навчання дітей та молоді з особливими освітніми потребами завжди була найскладнішою проблемою суспільства, а особливо вона ускладнилась під час початку повномасштабного вторгнення російських військ на територію України. Сьогодні її має вирішити інклюзивна освіта, оскільки вона визнає необхідність відповідати різноманітним запитам і здібностям дітей та молоді з особливими освітніми потребами, включаючи відмінності у способах і темпах навчання. Ця мета досягається за допомогою індивідуалізованих методів навчання, адаптованих навчальних програм та індивідуально підібраних навчальних матеріалів. Інклюзивне навчання є необхідною умовою активної адаптації, соціалізації та розвитку учнів з особливими освітніми потребами. Інклюзію розглядають як процес розширення участі людей з особливими освітніми потребами в суспільному житті, а інклюзивну освіту визначають як систему освітніх послуг, засновану на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права на отримання це за місцем проживання в загальноосвітньому закладі, який адаптований до потреб усіх учнів. Успіх впровадження інклюзивної освіти значною мірою залежить від міжособистісних стосунків в учнівському колективі.

Вивчення рівня соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами у закладі освіти допомагає створити сприятливі умови для навчання, соціально-психологічної адаптації та інтеграції учнів з ООП. Це сприяє підвищенню їхнього самопочуття, залученості до шкільного

середовища та навчального процесу, а також сприяє їхньому учнівському успіху, саме тому це питання є актуальним в будь-який час.

Емпіричне дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами проводилося на базі Лісківського ЗЗСО, діяльність якого спрямована на надання своїм учням якісної освіти, а також розвитку їх як особистості. Метою емпіричного дослідження є аналіз рівня соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами під час російсько-української війни в Лісківському загальноосвітньому закладі середньої освіти. Проведення дослідження та апробація програми в цьому закладі освіти надала можливість створити сприятливі умови для навчання та соціальної інтеграції цієї категорії дітей, розробити рекомендації для покращення діяльності фахівців соціально-педагогічної сфери щодо роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в закладі освіти. Для досягнення поставленої мети емпіричного дослідження було реалізовано наступні етапи:

- визначили вибірку опитуваних респондентів – діти, з особливими освітніми потребами (1-9 класи), що навчаються у Лісківському загальноосвітньому закладі середньої освіти;
- проведено інтерв'ю за батьками дітей з ООП для визначення загального рівня поведінки дитини поза межами школи, навчання та проведення часу з однолітками.
- на основі різних досліджень було розроблено опитувальник для визначення рівня соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами. За основу було взято опитувальник К. Роджерса і Р. Даймонда під назвою «Визначення соціально-психологічної адаптації». В ході дослідження також було зрозуміло, що діти під час повітряних тривог та гучних звуків перебувають в стані тривоги, тому було

прийнято рішення визначати загальний рівень тривожності за методикою «Шкала явної тривожності СМАС» за Дж.Тейлор та Прихожан.

Отже, було реалізовано наступні завдання:

- виявлення потреб, тобто ціль полягає в ідентифікації потреб та проблем, з якими зіштовхуються діти з особливими освітніми потребами у процесі соціально-психологічної адаптації (опитування дозволило зібрати дані про їхнє самопочуття, взаємодію з однокласниками, рівень комунікаційної впевненості, участь у шкільних заходах та інші аспекти соціальної адаптації);
- оцінка ефективності програм та педагогічної діяльності, спрямованих на поліпшення соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами під час війни (це дозволило Лісківському закладу загальної середньої освіти аналізувати результати та коригувати програми для забезпечення максимальної підтримки дітей);
- забезпечення позитивної адаптації, адже опитування допомогло зрозуміти потреби та проблеми дітей з особливими освітніми потребами, що дозволило створити сприятливе та підтримуюче навчальне середовище для їхньої соціально-психологічної адаптації, інтеграції та успішного навчання;
- моніторинг та оцінка (опитування надало можливість здійснювати моніторинг та оцінку ефективності вжитих заходів для поліпшення соціально-психологічної адаптації дітей з ООП у Лісківському закладі загальної середньої освіти).

До дослідження було залучено 16 дітей з особливими освітніми потребами для визначення соціально-психологічної адаптації до воєнних дій на території

України. Вибірка емпіричного дослідження була сформована відповідно за темами, які були описані в дослідженні. В експерименті взяли участь 16 дітей з особливими освітніми потребами віком від 8 до 14 років. Діагностування відбувалося в першій половині дня, в спокійній та доброзичливій обстановці, що дозволило досягти поставлених цілей дослідження. З кожною дитиною було встановлено контакт та застосовано індивідуальний та диференційований підхід до кожної дитини.

На початку спілкування з дитиною основною метою було створити та підтримувати дбайливий і надійний зв'язок, сприяючи створенню середовища, у якому дитина може відчувати себе комфортно, ділитися своїми думками та почуттями. Ще одна мета полягала в тому, щоб допомогти дитині відновити впевненість у собі та повернути довіру до себе та інших. Було помічено, що багато дітей спочатку вагалися відкриватися та вільно спілкуватися. Психологічна діагностика вимагала використання проєктивних методів, оскільки дітям, як правило, не вистачало емоційної здатності озвучувати свої почуття. Збір інформації відбувався лише після того, як увага дітей була завойована.

Кожен учасник був належним чином проінформований про процедури проведення емпіричного дослідження та надав свою згоду на обробку та використання зібраних даних.

Щоб захистити особисту інформацію досліджуваних, їхні імена були змінені.

Дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами проводилось у декілька етапів.

Початковий етап слугував ознайомленням, що включало попереднє вивчення індивідуальних обставин дитини, ретельний аналіз її випадку та

консультацію зі шкільним психологом для уявлення про конкретні принципи та нюанси роботи з дітьми з особливими освітніми потребами під час російсько-української війни. Сюди входило також проведення інтерв'ю з батьками досліджуваних для того аби зібрати додаткову інформацію щодо адаптації дітей з ООП до умов військового часу.

Другий етап – діагностичний. На другому етапі було проведено психодіагностичні дослідження, проаналізовано результати психодіагностичних досліджень та розроблено план взаємодії відповідно до характеру та ступеня вразливості до воєнних подій. Для комплексної оцінки використовувався вторинний аналіз даних за результатами діагностичних тестів. Крім того, для відстеження динаміки психоемоційного стану дітей використовувалася так звана "шкала настрою" із зображеннями смайлів-емоджі, що репрезентують різні емоції. На кожному занятті діти самостійно відмічали свій настрій до і після терапії. Цей етап мав на меті експериментально дослідити адаптацію учнів з особливими освітніми потребами до умов воєнних подій. Для досягнення поставленої мети було використано методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, методику «Шкала явної тривожності СМАС» (за Дж. Тейлором, в адаптації А. Прихожан) та методику "Кактус" М. Панфілової, яка призначена для оцінки емоційно-особистісної сфери дітей віком від 3 років і старших, виявлення наявності агресивних проявів, їх спрямованості і ступеня інтенсивності.

Третій етап дослідження передбачав аналіз та обробку отриманих даних. Використовувалися як кількісні, так і якісні методи. Обидві групи результатів порівнювалися для виявлення відмінностей. Методом соціально – психологічної реабілітації для обох підгруп була арт – терапія у таких

різноманітних формах як казкотерапія, терапія засобами зображувальної діяльності (малюнок, ліпка), імаготерапія.

Було проведено безліч наукових доказів, які демонстрували позитивний вплив арт-терапії на розвиток дітей з особливими освітніми потребами. Тому при дослідженні та роботі з такими дітьми було прийняти рішення впровадити та активно залучати техніки арт-терапії. Наприклад, імаготерапія використовується для стимулювання емоцій дітей з порушеннями розвитку, вербалізації наявних у них образів, асоціацій та символів, трансформації їхніх внутрішніх тривог у конкретні образи та стимулювання їхньої креативності.

Лялькова терапія широко використовується для вирішення міжособистісних та внутрішньоособистісних конфліктів, покращення соціальної адаптації, корекції страхів, заїкання та поведінкових розладів, а також для роботи з емоційно травмованими дітьми.

На *четвертому* етапі здійснювалася інтерпретація результатів та формулювання загальних висновків. На цьому етапі отримані результати були проаналізовані та виявлено основні тенденції та закономірності адаптації школярів в умовах воєнного стану. Було визначено основні тенденції та закономірності адаптації школярів в умовах воєнного стану.

П'ятий етап був присвячений розробці практичних рекомендацій, зокрема щодо підвищення рівня соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами в умовах воєнного стану та рекомендацій для батьків та педагогів по роботі та взаємозв'язку з дітьми під час кризових ситуацій.

Оскільки батьки відіграють надважливу роль у формуванні соціально-психологічної адаптації таких дітей, то важливо також приділити увагу та розповісти батькам як важливо підтримувати дитину під час військових

екстремальних подій. Саме тому була розроблена пам'ятка для батьків, в якій детально роз'яснено як діяти та підтримувати дитину з ООП під час війни.

Етапи емпіричного дослідження

Таблиця 1

Етапи	Завдання	Методи діагностики
Організаційно-підготовчий	Знайомство та взємодія з місцем проведення дослідження, психологом, вчителями, батьками та дітьми з ООП	• Знайомство • бесіда • інструктаж
Етап діагностики	Проведення тестування досліджуваних	• Проведення інтерв'ю з батьками • Методика «Шкала явної тривожності СМАС» (за Дж. Тейлором, в адаптації А. Прихожан) • Методика «Визначення соціально-психологічної адаптації» (за К.Роджерсом та Р.Даймондом) • Проективна методика «Кактус» М. Панфілової

		• Метод дискусії у форматі фокус-групи для визначення соціально-психологічної адаптації під час війни та тривожності дітей з ООП.
Аналітичний	Аналіз отриманих результатів в ході проведеного дослідження	• Математико-статистичний метод кількісного аналізу • t-критерій Стьюдента
Корекційна робота (фінальний етап)	Розробка та реалізація соціально-психологічної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами під час війни.	Фінальний аналіз результатів програми

2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами до умов воєнного стану.

Обробка та інтерпретація отриманих даних дозволила проаналізувати соціально-психологічні аспекти адаптованості дітей з особливими освітніми потребами до умов військових подій на території України.

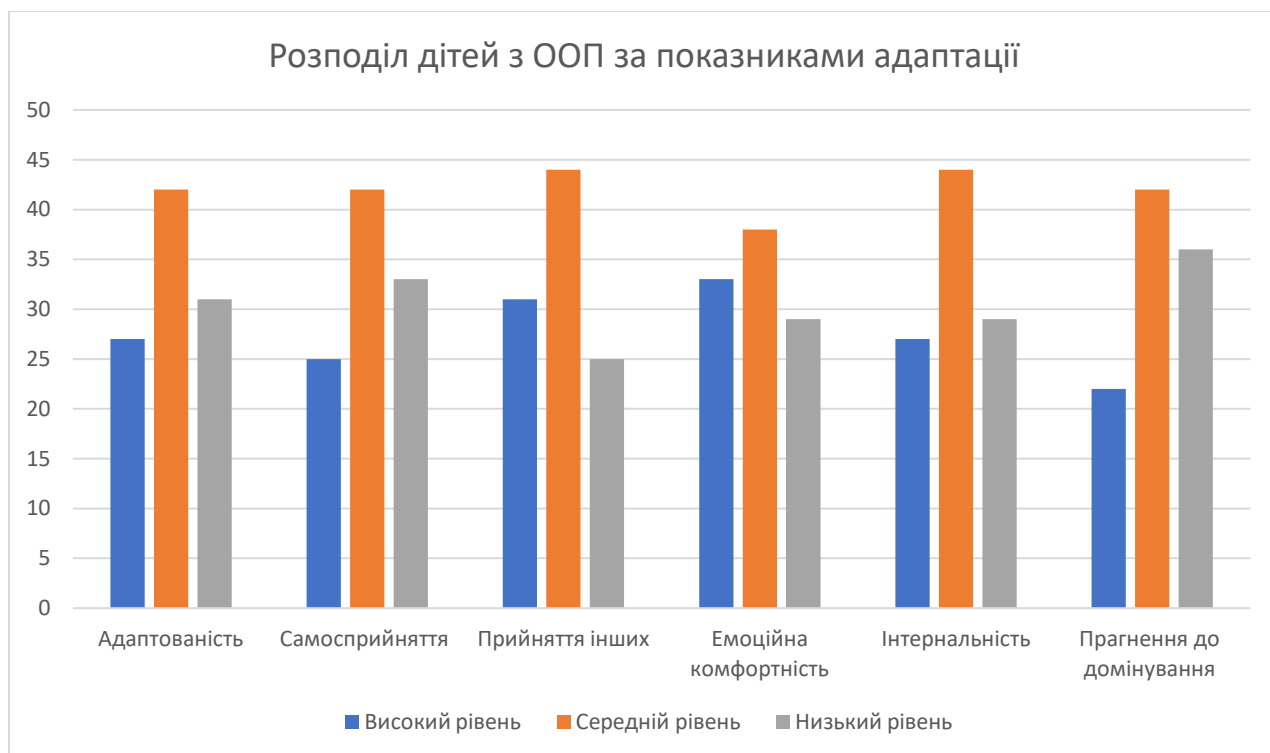
Результати психодіагностичних методик аналізувалися у декілька етапів. Спочатку відповіді учасників були оброблені за ключами кожного тесту, індивідуальні результати для кожної шкали були обчислені. Наступним кроком було визначення відсотка осіб, які отримали високий, середній або низький рівень за кожною шкалою. Ці дані були представлені у вигляді таблиць та діаграм і були інтерпретовані.

Отже, нижче представлені результати, які були отримані після проведення методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса, Р. Даймонд.

Таблиця 1.2

Відсоткові значення за шкалами методики «визначення соціально-психологічної адаптації» (К.Роджерса, Р.Даймонда)

Шкала	Низький рівень	Норма	Високий рівень
	%	%	%
Адаптованість	27	42	31
Самоприйняття	25	42	33
Прийняття інших	31	44	25
Емоційна комфортність	33	38	29
Інтернальність	27	44	29
Прагнення до домінування	22	42	36

Ми можемо помітити, що приблизно 40% дітей з особливими освітніми потребами мають середній рівень адаптованості та пов'язаних з нею особистісних показників. У 27% виявлено низький рівень соціально-психологічної адаптації, що вказує на те, що вони не пристосовані до умов воєнного часу та теперішніх особливостей навчального процесу. Однак 31% досліджуваних мають високий рівень адаптації, який був досягнутий протягом останніх років війни. Серед факторів, що впливають на адаптацію, найменш виражені емоційний комфорт та прийняття інших: низький рівень було виявлено відповідно у 33% та 31% учасників. Це дозволяє зробити висновок, що ці діти переживають негативні емоції, напруження та стрес, а також швидше виявляють негативне ставлення до оточуючих, не приймаючи від них підтримки та співчуття. Також низький рівень може свідчити про те, що дитина може бути незадоволеною життєвою ситуацією, відчувати емоційне напруження через навколишні обставини.

На початку проведення дослідження нами був активно використаний метод спостереження за поведінкою дітей у колі однолітків, під час перерв, а найголовніше під час тривоги, у разі лунання гучних несподіваних звуків. Поспостергівши за поведінкою дітей, можна зробити висновок, що під час тривоги близько 40% дітей мали тривожний стан, який виявлявся невербально: тремтіння рук, пітніння долонь, розгубленому погляді. Інші 50% чітко знали що потрібно спуститись в укриття та вони виглядали менш схвильованими, бо поруч з ними був асистент та інші 10% виглядали абсолютно байдужими до певних сигналів тривоги. Інклюзивна освіта передбачає, що разом із такими дітьми має бути обов'язково супроводжуючий асистент учителя, який у разі надзвичайних ситуацій зможе такій дитині допомогти або підказати як правильно діяти. На мою думку, завданням батьків, вчителів, психологів під час військового стану навчити таких дітей алгоритму дій, щоб у разі того, коли діти поза шкільним часом залишатимуться без супроводжуючої людини, знали про правила безпеки та як можна знизити рівень тривожності.

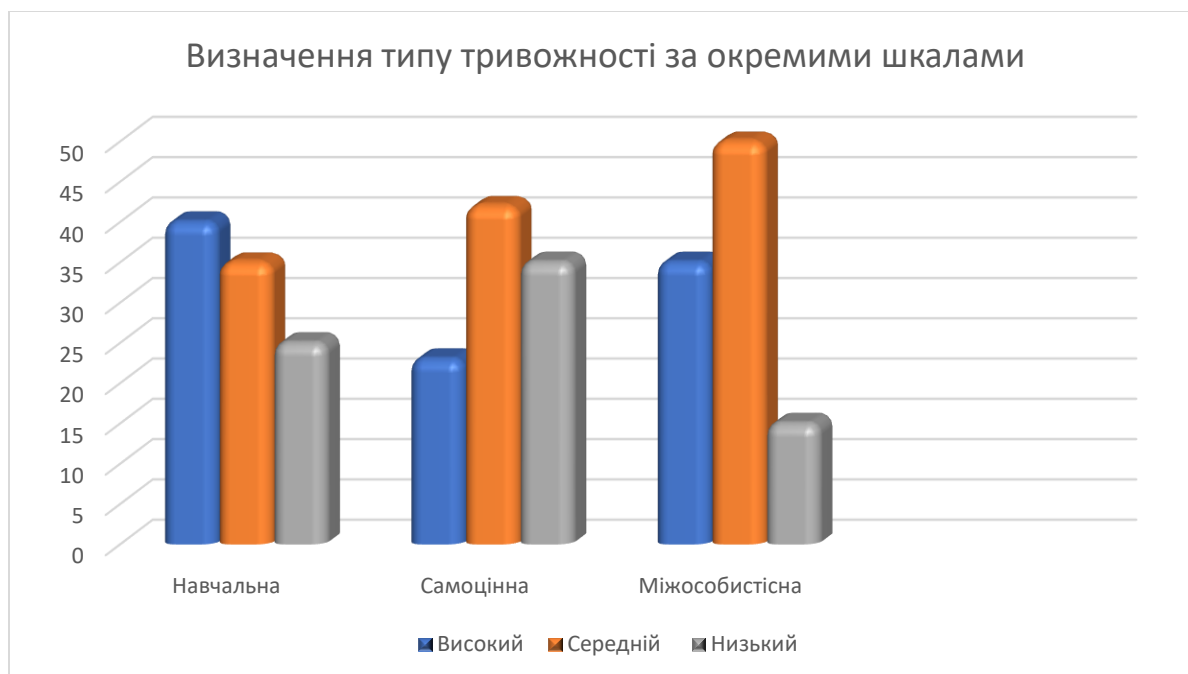
Отже, саме після тривалого спостереження за поведінкою дітей та збільшеним рівнем їхньої тривожності під час повітряних сигналів, було необхідним також застосувати методику на виявлення тривожності під назвою «Шкала явної тривожності СМАС» в адаптації Прихожан.

Застосовуючи дану методологію ми змогли визначити загальний рівень тривожності у дітей з особливими освітніми потребами, які брали участь у дослідженні. Відповідні дані проілюстровано на рисунку 2.3.

За результатами проведеного дослідження бачимо, що серед дітей з особливими освітніми потребами 63,33 відсотків демонструють середній рівень тривожності, у той час як 26,67% (5 дітей) відчувають високий рівень тривожності, а 10 дітей % (2 особи) демонструють низький рівень тривожності.

Крім того, використовуючи результати методології, ми змогли визначити розподіл дітей на основі поширеності конкретних типів тривожності за різними шкалами, включаючи академічну (шкільну), самооцінну та міжособистісну тривожність.

Цей аналіз показує, що більшість дітей, незалежно від їхніх унікальних характеристик, демонструють подібні моделі.

У стресових обставинах ці діти зазвичай демонструють добре збалансований і соціально адаптивний рівень тривожності, який можна вважати їх оптимальною середньою характеристикою тривожності.

Коли діти стикаються з певними ситуаціями під час воєнних подій, вони часто відчувають незручність і можуть замкнутися в собі. Значний відсоток, зокрема 40% або 7 осіб, демонструє підвищений рівень тривоги.

У сфері освіти 40% (7 дітей) виявляють тривогу, пов'язану з їхньою самооцінкою, тоді як 25% (4 особи) відчувають цю тривогу у своїх міжособистісних стосунках. Це ті діти, які тим чи іншим чином досягають успіхів у навчанні, беруть на себе відповідальність за навчання, соціальне життя та дотримання шкільної трудової дисципліни. Проте це видиме благополуччя дається їм невиправдано великою

ціною і загрожує зривами особливо при різкому ускладненні діяльності. У таких дітей можуть бут неврози і психосоматичні порушення.

Результати опитування підтвердило певну гіпотезу висунуту під час спостереження на початку дослідження про те, що діти з ООП мають певні труднощі з адаптацією, оскільки головною перешкодою є тривожність до зовішніх факторів. Звичайно, сюди ж відносяться новини, фільми та серіали, які дивляться діти та ігри, в які вони грають поза межами школи. Тривожність може негативно відобразитись на навчанні та сприйнятті нового навчального матеріалу, а тривала фоновіа тривога може спричинити більш серйозні наслідки, наприклад депресію... Діти з ООП важче адаптуються до надзвичайних умов та повільніше сприймають нову інформацію. Саме тому, головною метою під час проведення дослідження та апробації програми – навчити адаптуватись до навколишніх екстремальних військових подій та вміти самостійно боротись із тривожністю.

Також для збору якісних даних щодо феномену соціально-психологічної адаптації під час війни та тривожності дітей з особливими освітніми потребами ми використовували метод дискусії у форматі фокус-груп. Кожна фокус-група складалася з 2-3 дітей. На обговорення у фокус-групах були винесені наступні питання:

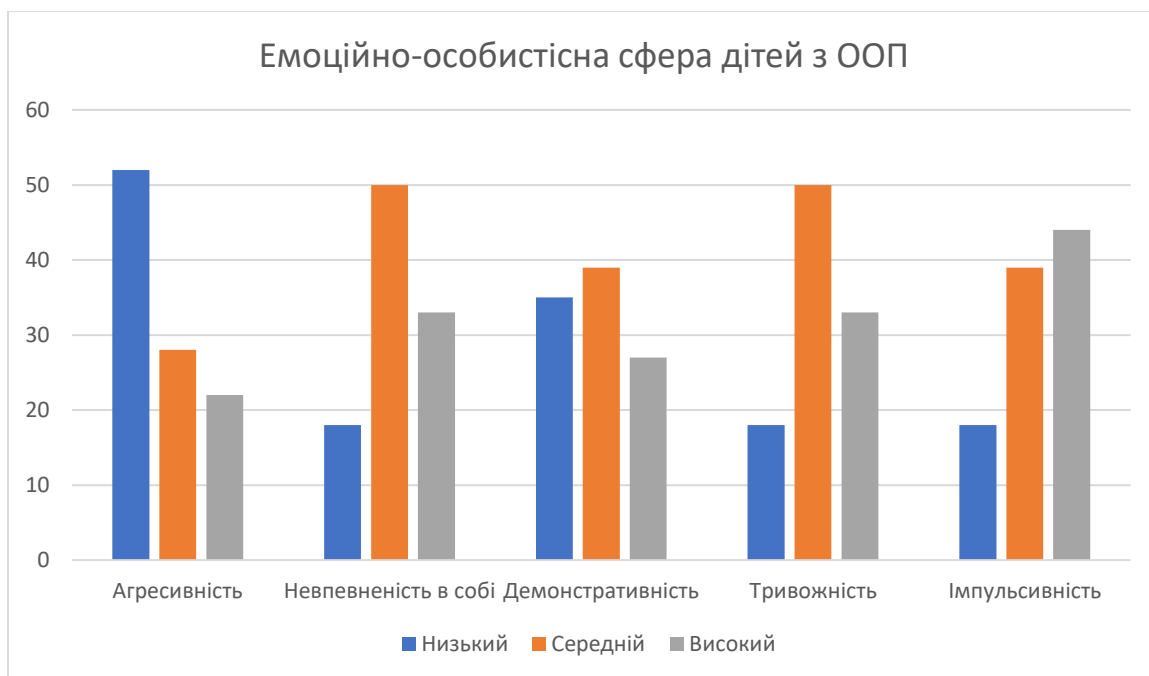
1. Діти, як ви розумієте теперішню ситуацію в нашій країні? Вам важче зосередитися на навчанні під час повітряної тривоги, можливо ви помітили, що вам стало важче виконувати домашнє завдання?
2. Який ваш поточний емоційний стан? Чи бувають моменти, коли ви відчуваєте почуття страху або неспокою?
3. Як це проявляється, коли ви відчуваєте страх або тривогу?
4. Як ви справляєтеся з почуттям тривоги?
5. У сфері негативних емоцій який відтінок уособлює ваш поточний стан?

6. Який колір відображає ваш позитивний настрій?

7. Який колір відображає ваш негативний настрій?

У контексті фокус-групи ми зібрали відповіді окремих дітей, кожен з яких пропонував свою точку зору. Хлопчик 1 висловив свою думку з приводу страху на фоні повітряних тривог, заявивши: «Ракети літають у небі, постійний гул сигналів повітряної тривоги та необхідність постійно шукати безпечне місце в укритті». Дитина 2 описала переміщення та заворушення, спричинені росіянами, які вторглися в чужі домівки, витіснивши мешканців і нав'язуючи їм власні правила. Дитина 3 поділилася тим, що вона сідає на диван та закривається подушкою від страху. Аналізуючи результати фокус-групи, було встановлено, що воєнна ситуація глибоко вплинула на дітей з особливими потребами та вони чітко усвідомлювали ситуацію в країні. В емоційному плані вони переживали страх, тривогу, хвилювання. Їхнє занепокоєння демонструвалось в різних фізичних проявах, таких як плач, тремтіння ніг, тріпотіння в животі, спітнілі долоні та бажання знайти розраду, сидячи тихо. Механізми подолання включали пошуки присутності батьків, ховання, сидіння та мовчання. Що стосується настрою, то діти, як правило, використовували більш темні тони, такі як чорний, коричневий і синій.

Результати дослідження, отримані за допомогою проективної методики «Кактус» М. Панфілової, дозволили проаналізувати емоційно-особистісну сферу та виявити наявність агресії і її інтенсивності у дітей з особливими освітніми потребами.

Аналізуючи дані, стає очевидним, що значна частина дітей з особливими освітніми потребами (8 дітей або 44%) виявляють схильність до підвищеної імпульсивності у своїх діях і поведінці. Це спостереження служить чітким свідченням того, що діти нерідко демонструють відсутність самоконтролю у своїй поведінці, оскільки їм важко керувати своїми імпульсами. Крім того, значна частина дітей (50% або 9 дітей) відчуває невпевненість в собі на середньому рівні. 33% (6 дітей) продемонстрували високий рівень невпевненості в собі, що може свідчити про їхню залежність від зовнішньої думки інших.

Під час дослідження було виявлено, що загалом 7 дітей, що становить 39% вибірки, демонструють помірний рівень демонстративної поведінки, тоді як 5 дітей, що становлять 27% групи, демонструють високий рівень цієї риси. Це говорить про те, що діти мають тенденцію шукати уваги та привертати її до себе. У середньому 50% респондентів (10 дітей з ООП) відчувають тривожність на середньому рівні, тоді як 33% (6 осіб) демонструють

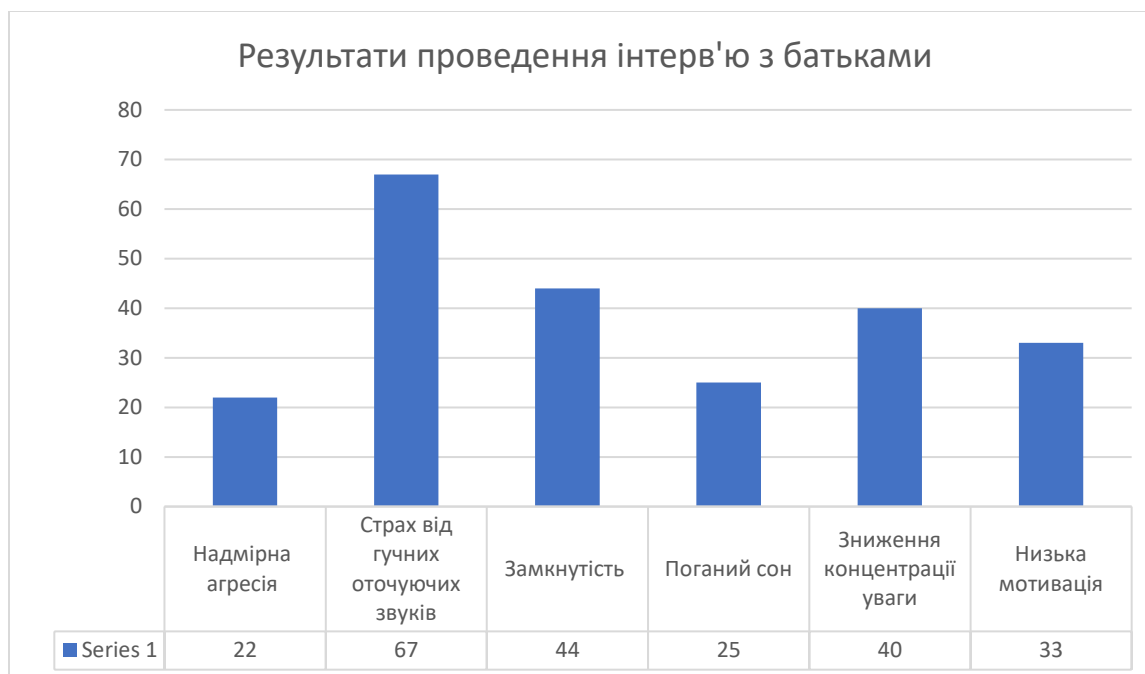
підвищений рівень тривожності, що свідчить про емоційну нестабільність дітей. Крім того, 22% (3 дитини) виявляють схильність до агресивної поведінки, і їхні дії це, на жаль, підтверджують.

Виховання дитини в сім'ї є головним фактором її особистісного розвитку. Кожен з батьків має рівну відповідальність за виховання, навчання та зростання дитини. Батьки мають право і обов'язок дбати про здоров'я, фізичний, духовний та моральний розвиток, забезпечувати навчання та створювати сприятливі умови для розкриття природних здібностей дитини. Вони повинні поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці. Виховання дитини повинно спрямовуватися на розвиток її особистості та усвідомлення прав і свобод людини і громадянина, мови, культурних та історичних цінностей різних народів, готувати її до життя у суспільстві на основі взаєморозуміння, миру та милосердя, забезпечуючи рівноправність всіх членів суспільства та підтримуючи гармонію і дружбу між народами, етнічними та релігійними групами.

Відповідь дитини на травматичну подію залежить від численних факторів, таких як вік, характер, ступінь тяжкості та близькість до самої події, а також рівень підтримки, яку вона отримує від родини та друзів. Більшості дітей вдається подолати травматичний досвід без необхідності в професійній психологічній допомозі, завдяки підтримці своїх близьких. Тому вельми важливо, щоб дорослі були уважні до будь-яких проявів пригніченості та стресу у дитини і завжди були поруч у цей складний час.

Оскільки батьки відіграють надважливу роль у формуванні дитячої

Так, до прикладу, під час проведення інтерв'ювання з батьками таких дітей було отримано наступні результати:

Отже, з вищезазначених результатів ми можемо побачити, що найбільша частка дітей, а саме 67 % перебувають в напруженні та бояться гучних оточуючих звуків. Все це є причиною військових подій на території України, саме тому будь-який звук вже сприймається як потенційна небезпека.

Батьки поділились досвідом, що до гучних звуків також відноситься звук сирени, під час якої у дітей починається паніка, підвищується тривожність. Серед подій, що розгортаються, було помічено, що діти, відчувають зростання проблем з концентрацією уваги (56% або 10 дітей), а також підвищений рівень замкнутості (44% або 8 дітей) та порушенням сну (39% або 7 дітей).

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

За допомогою психодіагностичних методів встановлено, що 27% учасників мають низький рівень соціально-психологічної адаптації, що свідчить про недостатнє пристосування до умов воєнного періоду та особливостей навчального процесу. Проте 31% досліджуваних демонструють високий рівень адаптації, який був досягнутий за останні роки війни. Серед факторів, що впливають на адаптацію, найменше виражені емоційний комфорт та прийняття інших: низький рівень діагностується відповідно у 33% та 31% респондентів. Під час проведення спостереження за поведінкою дітей під час занять та повітряних тривог, увага припала на те, як діти з ООП ставляться до сигналів, гучних звуків.. у них з'являється підвищена пітливість, тремтіння рук, розгублений погляд. Саме тому ми визначали за методикою Прихожан «Шкала явної тривожності CMAS» рівень тривожності у дітей з особливими освітніми потребами. Нам вдалось визначити, що 50 % респондентів мають середній рівень тривожності. Інтерв'ю з батьками також підтвердило висунуту гіпотезу про те, що діти відчувають надмірну тривожність щодо воєнних подій, яка заважає їм концентруватись на навчанні, вони стали більш замкнутими та понизилась мотивація до будь-яких щоденних справ.

З цього можна зробити висновок про необхідність створення програми психологічної роботи із дітьми для зниження та попередження подальшого розвитку психологічних ускладнень, які можуть розвиватись внаслідок тривалого перебування дітей в стані тривожності. Тому на основі отриманих результатів емпіричного дослідження була створена тренінгова програма для підвищення рівня соціально-психологічної адаптації та складання рекомендацій по зниженню тривожності для дітей з особливими освітніми потребами в умовах воєнного стану. Важливо акцентувати увагу на таких

аспектах, як активне спілкування, планування власного часу, вільне вираження емоцій, допущення до себе задоволення від життя та усвідомлення можливості шукати підтримку та допомогу від близьких людей.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ДО УМОВ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

3.1 Формування соціально-психологічної адаптації учнів з ООП до умов військового часу шляхом корекційного-виховного тренінгу

Ми пропонуємо програму, спрямовану на підвищення рівня психологічної адаптації та соціальної взаємодії дітей з особливими освітніми потребами (ООП) у їхньому спілкуванні з оточенням, зменшення тривожності та агресивності, які можуть виникати в їхньому середовищі, а також оптимізацію взаємодії між батьками, вчителями та дітьми для успішного подолання соціально-психологічних викликів, з якими зіштовхуються такі діти в умовах воєнного конфлікту.

Актуальність нашої програми обумовлена тим, що діти з особливими освітніми потребами є вразливою групою в нашому суспільстві, особливо враховуючи відносно новий підхід до інклюзивної освіти. Вони сприймають навколишнє середовище та події у ньому трохи по-іншому. В контексті воєнного конфлікту можна стверджувати, що такі діти з ООП стають особливо вразливими, оскільки піддаються більшому стресу через воєнні події.

Ми розробили програму соціально-психологічної адаптації для дітей з особливими освітніми потребами під час воєнних подій. Ця програма тривала чотири тижні і включала різноманітні психологічні та діагностичні методики та процедури, а також індивідуальні та групові формати для ефективної соціальної адаптації. У діагностичному процесі використовувалися індивідуальні інтерв'ю, а у груповому форматі — колективні дискусії.

Аналізуючи результати творчої діяльності дітей, ми змогли отримати важливі відомості про їхню соціальну адаптацію та психічне становище.

Під час нашого дослідження щодо соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами до воєнних умов використовувалася техніка ізотерапії, відома також як малюнкова терапія. Оцінювати особливості та психічне життя людини можна через її творчу активність, таку як малюнки, письмові роботи, технічні вироби, альбоми тощо. Аналізуючи не лише результати, але й процес створення цих продуктів, ми можемо зрозуміти, як досягалися певні результати. Оформлення також має значення, включаючи стиль письма, манеру малювання тощо. Це допомагає виявити не лише творчі особливості, інтереси та здібності особистості, а й надає додаткову інформацію про її відношення до оточуючого середовища. Діти переважно під час терапії малювали те, що їх наразі тривожило: війна в країні, повітряні сигнали, гучні звуки... Вони малювали бомби, вогонь та військових, більшість дітей також зобразило човни, літаки, вертольоти, які рятують людство від наслідків жорсткої війни. Методи малюнкової терапії використовувалися як на уроках, так і поза ними. Вони мають кілька переваг, зокрема, не потребують від учнів спеціальних творчих здібностей, допомагають їм самопізнанню та саморозкриттю через невербальну комунікацію, створюють атмосферу довіри й уваги, допомагають у виявленні та подоланні негативних емоційних станів. Результати дослідження показують, що малюнкова терапія сприяє позитивним емоціям у школярів, розвиває їх здатність виражати емоції на папері через малюнок, знімає напругу і втомленість. Цей метод є ефективним для соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами, створюючи позитивний емоційний настрій, розвиваючи почуття контролю та сприяючи загальному розслабленню.

Заняття з арт-терапії проходили у кілька етапів, починаючи з підготовчого. У перший день відбувався вступ, після чого на початку були привітання.

2. Інформаційний етап: Ознайомлення з правилами класу та роздача матеріалів до кожного уроку.

3. Виконання техніки є суттєвим аспектом художньо-творчого етапу, який включає забезпечення інструкцією та необхідним приладдям.

Етап 4 включає творчий та рефлексивний аспект, де діти мають можливість продемонструвати свою роботу.

5. На останньому етапі залучення до колективної бесіди з дітьми щодо результатів.

Таким чином, для проведення соціально-психологічної роботи було розроблено спеціальний цикл занять, який включає такі етапи:

- Створення атмосфери взаєморозуміння та дружелюбності серед дітей.
- Повторення та узагальнення дій, які вони виконували під час попередніх занять.
- Обговорення їхніх дій, почуттів та інших аспектів.
- Підсилення позитивного настрою дітей перед завершенням заняття.

На кожному занятті враховуються індивідуальні особливості кожної дитини, її інтереси та бажання. Обговорення під час занять варіюється в залежності від реакцій та поведінки кожної окремої дитини. Кожній дитині регулярно надаються завдання, спрямовані на досягнення гарантованого успіху, що сприяє підвищенню їхньої самооцінки. Такий підхід створює умови для відчуття кожною дитиною свого успіху та отримання похвали від дорослих та інших дітей, що сприяє підвищенню їхньої впевненості в собі.

У структурі занять були використані різноманітні форми і методи роботи, включаючи:

- ✓ обговорення;
- ✓ партнерська робота;
- ✓ робота в невеликих групах;
- ✓ психологічні ігри;
- ✓ візуалізація;
- ✓ рольові ситуації;
- ✓ проектні методи для діагностики емоційної сфери;
- ✓ дихальна гімнастика.

Очікувані результати включають:

- розвиток адекватності вираження емоцій;
- формування адекватної самооцінки та вивчення ефективних стратегій поведінки для регулювання міжособистісних відносин;
- зменшення факторів, що спричиняють надмірне напруження та тривожність;
- формування навичок адаптації;
- розвиток навичок доброзичливого спілкування.

Заняття проводилися двічі на тиждень, з тривалістю від 45 до 60 хвилин.

Програма передбачала проведення 5 занять.

№	Тема заняття	Зміст заняття	Кількість годин
1.	«Моє захоплення»	1. Підготовча частина. <i>Знайомство.</i> Гра «Градусник настрою». Педагог-психолог показує справжній	45 хвилин

		градусник і розповідає про його дії. Дітям пропонується показати свій настрій (як градусник показує температуру) тільки руками: поганий настрій – долоні торкаються один одного, гарний – руки розведені в сторони. Гра «Снігова куля». Кожна дитина по черзі називає своє ім'я та улюблене заняття. 2. Основна частина. Розподіл дітей по парам. Діти вільно спілкуються. Обговорюють інтереси один одного, знаходять спільні інтереси. Через 10 хвилин спілкування психолог по парам починає опитувати бажаючих виступити і розповісти про свого співбесідника, про його інтереси та вподобання. 3. Заключна частина. 1. Рефлексія заняття. Дане заняття допомагає не тільки більше дізнатися про свого товариша, а й вчить почути його, виділити основні аспекти, розвинути пам'ять та уважність до іншої людини, а також розвинути навички комунікації та розуміння інших дітей. 2. Ритуал прощання	
2.	Заняття зі застосуванням арт-терапевтичної справи для розвитку соціальної адаптації учнів з ООП	1. Підготовча частина. Ритуал вітання. Гра «Річка». Учасники стають в одну колону. Психолог оголошує, що всі вони – велика річка, яка в одному місці «розливається» на два рукави: дві маленькі річки. На початку колони необхідно поставити двох лідерів і, показуючи, як «розливається» річка, розвести їх в різні боки. Решта дітей по черзі розходяться в різні боки.	60 хвилин

		Враховується бажання кожного. 2. Основна частина. Мета арт-терапевтичної вправи <i>«Безлюдний острів»</i> - виховати у дитини впевненість і створити почуття виконаного обов'язку. Ця вправа також дає уявлення про міжособистісну динаміку та стосунки дитини з природою. Щоб зрозуміти, як діти бачать світ, можна дослідити суспільство. Цього можна досягти, виконавши вправу. Вправу можна проводити як індивідуально, так і разом з групою разом із психологом, використовуючи структурований процес. Для заняття нам знадобиться аркуш формату А3. Посередині малюється острів круглої форми або овальної форми, і діти зображають хвилі, які його оточують. Хвилі можуть бути масивними чи навпаки маленькими, можуть мати різні якості від безтурботних і спокійних до бурхливих, прикрашених пінистими білими гребенями. У цей момент ведучий запрошує молодь вирушити у творчу подорож. За нинішніх обставин на острові існує реальна можливість для виживання. Наявність дітей вимагає певних умов. Діти повинні створити та проілюструвати різні елементи, необхідні для виживання на острові, такі як житло, способи добування їжі, джерела води та захисні механізми. Присутність небезпечних тварин або ворожих тубільців ще більше ускладнює їхню ситуацію. Крім того, вони повинні намалювати географічну карту острова. Психолог може відслідковувати процес та направляти дітей, задаючи питання на кштал «А якщо раптом піде дощ, або закінчиться їжа», «А	

		яким чином, діти, будете будувати човен» Стикаючись з обставинами, коли люди опинились на безлюдному острові, люди повинні подумати про заходи, які вони вживатимуть, щоб захистити себе та свої продукти. У них є можливість або брати участь у самообороні, або ініціювати наступальну стратегію, або альтернативно, вони можуть вибрати підготовку та залишатися пильними в очікуванні нападу. На завершення, сценарій перебування на безлюдному острові є переконливою ілюстрацією динаміки, яка розгортається серед дітей. 3. Заключна частина. 1.Рефлексія заняття. Ця вправа спрямована на створення впевненості у своїх силах і ситуації успіху у дитини. Крім того, дуже добре можна простежити характер взаємин дитини з соціумом, побачити як малеча сприймає світ!	
3.	Взаємодія з колективом, зниження тривожності.	1. Підготовча частина. Ритуал вітання. Гра «Добра тварина». Діти стають в коло і беруться за руки. Психолог говорить: «Ми – одна велика, добра тварина. Давайте послухаємо, як вона дихає. А тепер подихаємо разом. Вдих – всі роблять крок вперед. Видих – крок назад. Наша тварина дихає дуже рівно і спокійно. А тепер давайте покажемо і послухаємо, як б'ється її велике серце. Стук – крок вперед, стук – крок назад. 2. Основна частина.	60 хвилин

		Вправа «Прдовж малюнок» На початку ведучий малює будь-який елемент (квадрат, коло, овал...) і далі діти продовжують домальовувати будь-який елемент кожен по черзі. Ведучий стежить за тим, щоб діти довго не затримували роботу у себе, внесок усіх в малюнок повинен бути приблизно рівним. Під час заняття, коли діти вже включилися в роботу, початковий задум вже не має сенсу, кожен задоволений своїми досягненнями і коли не виходить гарний малюнок, відповідальність лежить на всіх, а не на комусь конкретно. 3. Заключна частина. 1. Рефлексія заняття. Отже, це заняття було спрямовано на зменшення тривоги та збільшення відповідальності дитини, розвиток навичок роботи в колективі та адаптації до соціуму.	
4.	"Магія ляльок: Поглиблення у світ іграшок та емоційного зцілення"	1. Підготовча частина. Ритуал вітання. Гра «Маски». На гравця надягають маску тварини, але він не знає, якої тварини, і ніхто йому не говорить. Щоб здогадатися, чия на ньому маска, він може запропонувати комунебудь з дітей зобразити цю тварину. Якщо тварину буде вгадано, ведучим буде та дитина, яка так уміло, зображувала цю тварину. 2. Основна частина Лялькотерапія Перед початком заняття у дітей було завдання принести свою улюблену ляльку. Кожен із дітей приносив ту іграшку, з якою у них асоціюються найтепліші та найприємніші спогади. На початку заняття	45 хвилин

		у кожного було завдання вигадати образ: себе, помічника, уявного друга, того, ким хочуть стати, або проблеми, які варто подолати. Діти мають назвати імена їхніх іграшок, розповісти історію, а вчитель має допомогти здійснювати опис за допомогою відкритих запитань. Після знайомства можна перейти до розігрування казкових сюжетів, втручатись у які фахівець має право лише в разі необхідності або на прохання дитини. Коли гра закінчується, фахівець розмовляє з лялькою. Оскільки в деяких випадках (психологічна травма, сором) пряма робота з проблемою неможлива, лялька використовується як інструмент впливу на дитину, або ж як утілення самої дитини. Саме тому, ставлячи запитання про думки та почуття ляльки, поступово й непомітно необхідно переносити акцент та інтерпретацію безпосередньо на дитину. Отже, під час проведення цієї вправи була активно залучена робота фахівців Лісківського закладу, адже коли діти починали ділитись своїми переживаннями щодо війни, то необхідна була поруч підтримка фахівця, у нашому випадку це була психологиня та соціальний педагог школи. 3. Заключна частина. <i>1.Рефлексія заняття.</i> Мета даного заняття полягала в допомозі дитині з ООП ліквідувати хворобливі переживання, зміцнити її психічне здоров'я, покращити соціальну адаптацію, розвинути самосвідомість, навчити	

		розв'язувати конфлікти в умовах колективної творчої діяльності.	
5.	Підведення підсумків занять	1. Введення Початкова частина програми починається з ритуалу привітання, включаючи гру <i>"Слухаємо тишу"</i>. Психолог закликає дітей зачинити очі й уважно слухати тишу, після чого обговорюється, що саме вони почули. Цю гру можна повторювати кілька разів, а також використовувати додаткові звуки для різноманіття. Вправа <i>"Повітряна куля"</i> включає утворення кола, де діти тримаються за руки й уявляють себе великою кулею. Під час вдиху вони роблять крок назад, уявляючи, що куля роздувається. У вправі <i>"Вгадай емоцію"</i> діти намагаються виразити різні емоції очима та бровами, такі як страх, гнів, здивування, радість, сум. Завдяки таким вправам ми мали можливість поліпшити психоемоційну сферу дітей з особливими освітніми потребами. 2. Основна частина У цій частині кожен учасник тренінгу мав можливість вийти перед групою та поділитися своїми враженнями щодо тренінгів: що вони навчилися, що сподобалося або не сподобалося, чого їм не вистачало або що вони б хотіли додати. Ця активність сприяє розслабленню та навчає виступати перед великою групою людей. 3. Заключна частина Завершальна частина тренінгу включає ритуал прощання.	45 хвилин

Важливо відзначити, що під час війни значущим опорою та заспокоєнням для дітей є дорослий, особливо батьки. Таким чином, реакція та поведінка дорослих в критичний момент визначає рівень тривожності та страху у дітей. Психологи активно працюють над розробкою рекомендацій для того, щоб батьки могли підтримати та заспокоїти дітей з особливими освітніми потребами під час повномасштабної війни. Ми виділили основні та ефективні поради для батьків.

- Забезпечіть дитині відчуття безпеки. Для дітей особливо важливо знати, що вони можуть звернутися до дорослого, якому довіряють, та отримати від нього підтримку та відповіді на їхні запитання.
- Терпляче відповідайте на одні й ті ж питання. Діти часто можуть задавати одні й ті самі питання знову й знову. Важливо розуміти це та терпляче відповідати на них, підкреслюючи, що все буде добре та нагадувати про правила безпеки під час війни та повітряних сигналів.
- Забезпечте дитині тілесний контакт. Обійми та просте підтримуюче дотикування можуть допомогти заспокоїти тривожну дитину та повернути її у реальність.
- Будьте готові до спілкування. Дитина може ставити запитання, які вас можуть здивувати, але важливо бути готовими відповідати на них відверто та чесно, враховуючи її вік та рівень розуміння.
- Відповідайте лише на питання, що цікавлять вашу дитину. Діти з особливими освітніми потребами можуть цікавитися війною та насильством. Важливо надати коротку та чітку відповідь лише на поставлене питання, уникаючи зачіпання інших тем, які можуть бути неприємними для них.

- Розмовляйте з дітьми про повсякденні проблеми та надайте їм чітку інформацію щодо того, до кого можна звертатись у разі необхідності, наприклад, де знаходяться пункти незламності чи місця укриття, хто є дорослими та кому можна довіряти.
- Нагадуйте дітям про тих, хто є поруч, та імена людей, на яких вони можуть покладатися та кому довіряти. Важливо відобразити дітям, що війна є подалі, і що тут є великі, безпечні, та спокійні дорослі.
- Повторіть план дій дитині у разі, якщо вона опиниться в небезпечній ситуації, наголошуючи на тому, що ми знаємо, як захистити себе. Важливо вивчити з дитиною, як реагувати, якщо почує сирени або постріли, і що не робити.
- Дозволяйте дітям виражати свої почуття. Відповідь "не хвилюйся" може не бути дієвою. Краще показати співчуття та допомогти зрозуміти, як справлятися зі стресом та тривогами.
- Допомагайте дітям виражати свої емоції шляхом малювання чи ліплення, щоб вони могли вивільнити свої почуття.
- Уникайте створення упереджених уявлень. Пояснюйте тему війни обережно, оскільки це може спричинити у дітей стійке та упереджене ставлення до окремих груп людей чи ситуацій.
- Не посилюйте негативні реакції. Уникаючи посилення агресивної поведінки, батьки можуть допомогти запобігти негативним емоційним реакціям у дітей.
- Показуйте свої емоції та стабільність. Дорослі повинні виражати свої почуття, але залишатися стабільними, щоб дати дітям впевненість та спокій.

- Слідкуйте за змінами у поведінці дітей. Якщо дитина не задає питань, це не означає, що вона не цікавиться. Дитина може потребувати додаткової підтримки для спілкування.
- Грайте з дітьми та слухайте їх уважно, дозволяючи їм виражати свої почуття та думки.

Всі ці поради були також додатково оформлені в пам'ятку-рекомендацію для батьків дітей з особливими освітніми потребами, які були опубліковані на сторінці Фейсбук Лісківського закладу загальної середньої освіти. Щоб батьки мали змогу повертатись до порад та перечитувати їх тоді, коли вони будуть вважати це необхідним.

3.2. Оцінка ефективності впровадження корекційно-виховного тренінгу з елементами арт-терапії для дітей з особливими освітніми потребами.

Після завершення соціально-психологічної роботи була проведена повторна діагностика. На контрольному етапі ми виконували такі завдання:

- Проведення остаточної діагностики досліджуваних дітей з особливими освітніми потребами і порівняльний аналіз отриманих результатів.
- Уточнення ефективності експериментальної програми за допомогою кількісного і якісного аналізу, а також методів математичної статистики.

Для точних визначень результатів ефективності впровадження нашої програми було проведено фінальне дослідження із експериментальною групою та контрольною групою учнів з особливими освітніми потребами, які навчаються в Бросківському закладі загальної середньої освіти. Результати впровадження розробленої нами корекційно-виховної програми з елементами

арт-терапії свідчать про значне покращення учнів експериментальної групи у питаннях соціалізації на етапі адаптації за певними критеріями. Точніше кажучи, в експериментальній групі спостерігалось зменшення кількості учнів, які не адаптувалися, завдяки позитивним змінам у їхній адаптованості. Особливо це стосується їхніх знань про соціальні норми, прикладів поведінки та спілкування, які вони дотримувалися під час розширення та поглиблення соціального досвіду.

Як було відзначено, рівень тривожності, зокрема шкільної, **суттєво впливає на адаптацію учнів з зособливими освітніми потребами**. Загальний рівень шкільної тривожності в учнів контрольної групи, які не користувалися спеціальною програмою, не виявив позитивної динаміки.

Інформація про загальний рівень шкільної тривожності учнів з ООП контрольної та експериментальної груп (у відсотках від загальної кількості).

Рівень	Контрольна група		Експериментальна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	20,00	23,33	26,67	13,33
Середній	66,67	66,67	63,33	56,67
Низький	13,33	10,00	10,00	30,00

Використання критерію Пірсона підтверджує, що загальний рівень шкільної тривожності учнів **контрольної** групи залишається без значних змін. χ^2 - критерію Пірсона (χ^2 емп.=0,42; χ^2 кр.= 5,99; χ^2 емп.< χ^2 кр.; $p<0,05$; $k=2$)

Натомість, у **експериментальній** групі спостерігається помітне зростання кількості учнів з низьким рівнем шкільної тривожності (з 10,00% до 30,00%),

при цьому показники середнього (з 63,33% до 56,67%) і високого (з 26,67% до 13,33%) рівнів поступово зменшуються. Використання критерію Пірсона підтверджує значущі позитивні зміни в цьому показнику (на рівні $p < 0,01$) ($\chi^2_{\text{емп.}} = 14,21$; $\chi^2_{\text{кр.}} = 9,21$; $\chi^2_{\text{емп.}} > \chi^2_{\text{кр.}}$; $p < 0,01$; $k = 2$). Впровадження корекційно-виховної роботи з елементами арт-терапії позитивно впливає на агресивність дітей з особливими освітніми потребами. Це відображається у зменшенні кількості дітей з високим (з 40,00% до 20,00%) і середнім (з 50,00% до 46,67%) рівнем агресивності, в той час як кількість дітей із низьким рівнем агресивності суттєво зростає (з 10,00% до 33,33%).

Інформація щодо загального рівня соціалізованості учнів контрольної та експериментальної груп на етапі адаптації виражена у відсотках від загальної кількості.

Рівень	Контрольна група		Експериментальна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	6,67	6,67	6,67	20,00
Середній	30,00	26,67	30,00	23,33
Низький	53,33	50,00	50,00	16,67

Як видно з таблиці, відомості про загальний рівень соціалізованості на етапі адаптації учнів контрольної групи, більшість з яких перебувають на низькому і середньому рівнях, не показали істотних змін. Протягом аналізу низькі показники високого рівня залишалися сталими (6,67%). Хоча відбулося невелике збільшення у показниках достатнього рівня (від 10,00% до 16,67%),

значущих змін не виявлено навіть при застосуванні критерію Пірсона (χ^2 емп.=1,51; χ^2 кр.= 7,84; χ^2 емп.< χ^2 кр.; p 0,05; $k=3$). Це вказує на складнощі, з якими зіштовхуються діти з особливими освітніми потребами під час адаптації до умов військового часу.

Результати аналізу цілеспрямованого впливу свідчать про значне підвищення загального рівня успішності соціалізації учнів експериментальної групи на етапі адаптації. У зв'язку з цим спостерігається збільшення кількості учнів із високим рівнем успішності соціалізації (з 6,67% до 20,00%), а кількість учнів із низьким рівнем показує тенденцію до значного зменшення (з 50,00% до 16,67%). Застосування критерію Пірсона підтверджує значущість отриманих різниць на рівні значущості $p < 0,01$ (χ^2 емп.=31,11; χ^2 кр.= 11,34; χ^2 емп.> χ^2 кр.; $k=3$).

Отже, аналіз отриманих даних після проведення формувального експерименту показав значне поліпшення рівня адаптації учнів експериментальної групи за всіма визначеними показниками. У той же час учнів контрольної групи такого покращення не виявлено. Це підтверджує ефективність розробленої нами корекційно-виховного тренінгу з елементами арт-терапії для забезпечення соціалізації дітей з особливими освітніми потребами.

ВИСНОВОК ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Для досягнення мети та реалізації завдань було проведено емпіричне дослідження соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами до умов військових подій. Аналіз та отримання результатів відбувалось за допомогою методики визначення соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонд. Дослідження та апробація програми з елементами арт-терапії для експериментальної групи відбувалась на базі Лісківського ЗЗСО, дослідження контрольної групи із застосуванням методик було проведено на базі Бросківської ЗЗСО. В ході спостереження та за допомогою аналізу літератури було виявлено, що рівень соціально-психологічної адаптації напряму залежить від рівня дитячої тривожності. Саме тому, для визначення рівня тривожності у дітей була використана методика «Шкала явної тривожності СМАС» в адаптації Прихожан та проективної методики «Кактус» М. Панфілової. Також було проведено фокус-групу для дітей, під час якої ми мали змогу поспілкуватись та дізнатись, які тривожні думки виникають у дітей з особливими освітніми потребами під час воєнних подій. Діти переважно відповідали, що їм страшно, під час повітряних сирен вони ховаються під ковдру та закривають обличчя подушкою. Результати дослідження підтвердили, що більшість дітей мають підвищений рівень тривожності, що напряму впливає на соціально-психологічну адаптацію до умов військового часу. Додатково провівши інтерв'ю з батьками, ми також визначили, що діти хвилюються з будь-якого приводу, перестали концентруватись на виконанні домашніх завдань, а якщо з причин безпеки вводять дистанційні заняття, то в них зникає бажання навіть перебувати на уроках. Саме тому, для експериментальної групи було проведено корекційно-виховну програму тренінгу з елементами арт-терапії, де з дітьми була

проведена комплексна робота щодо навичок адаптації до навколишніх умов, взаємин з оточуючими, розвитку самооцінки та зниження тривожності. Дітям були продемонстровані вправи з елементами арт-терапії, які показали позитивний результат. Також однією з головних задач під час апробування програми було навчити дітей з особливими освітніми потребами самостійно справлятися з тривожністю, адже батьки, педагоги, асистенти та психологи можуть не завжди бути поруч, а такі навички в теперішніх обставинах є вкрай необхідними. Після проведення 2-х тижневої корекційно-виховної програми було повторно зібрано результати за допомогою використаних методик, де ми мали змогу порівняти результати дітей з ООП експериментальної групи та контрольної групи з іншого закладу загальної середньої освіти. Результати показали лише позитивні зміни в учасників експериментальної групи, що підтверджує використання тренінгової програми для таких дітей. Результати учасників дітей з контрольної групи залишились без змін. Це в свою чергу, може підтверджувати те, що для дітей з особливими освітніми потребами необхідно створювати додаткові корекційно-виховні програми, які напряду будуть пов'язані з адаптацією до умов теперішнього часу та зниженням їхніх тривожних думок. Це питання ми обговорили з педагогами, асистентами вчителів, психологами та логопедами, зробили разом висновки, що подібні програми мають лише позитивний вплив на дитячий психологічний стан.

Ще однією важливою роботою виступила робота з батьками дітей з ООП, адже вони мають основний вплив на формування дитячої самооцінки, адаптації, а їхня реакція та поведінка в критичний момент визначає рівень тривожності та страху у дітей. Отже, з батьками була проведена просвітницька робота, з наданнями рекомендацій щодо правильного реагування та підтримки дитини з особливими освітніми потребами під час війни. Дану пам'ятку-

рекомендацію було розміщено на Фейсбук сторінці Лісківського закладу загальної середньої освіти, щоб батьки мали змогу повертатись до рекомендацій та нагадувати собі деякі моменти, коли вони будуть вважати це необхідним.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури виявив різноманітні підходи до розуміння соціально-психологічної адаптації та її класифікації. Більшість дослідників згодні, що соціально-психологічна адаптація полягає у процесі й результаті пристосування людини до оточуючого середовища. Виділяють два типи адаптації: біофізіологічну та соціально-психологічну. Остання означає освоєння соціально-психологічних ролей та отримання соціально-психологічного статусу. Адаптація людини значною мірою залежить від її вроджених та набутих здібностей до пристосування до умов середовища, тобто від адаптивності. Умови воєнного стану в Україні потребують постійної адаптації населення до змін, спричинених війною та її трагічними наслідками. Початок конфлікту став несподіваним для українців, що вимагало термінової адаптації до нових умов. Тому особливістю адаптації до воєнного часу є хаотичне пристосування з метою виживання та збереження життя, а не цілеспрямована стратегія та оцінка наслідків. Соціальна адаптація дітей представляє собою процес, у якому дитина вчиться пристосовуватися до соціального оточення, в якому вона перебуває. Цей процес включає в себе різні аспекти, такі як встановлення соціальних зв'язків, розвиток соціальних навичок, уміння спілкуватися та усвідомлення соціальних норм і правил поведінки. Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами може різнитися для кожної дитини залежно від її індивідуальних характеристик, досвіду та оточуючого середовища, а також взаємодії з іншими людьми. Вона включає в себе процес набуття нових знань, навичок, цінностей та встановлення соціальних зв'язків з оточуючими.

Умови воєнного стану значно впливають на зміст та структуру соціально-психологічної адаптації дітей. Військовий конфлікт створює

надзвичайну ситуацію, яка впливає на всі аспекти життя дитини, включаючи її соціально-психологічну адаптацію. Важливо зазначити, що зміст та структура соціальної адаптації під час воєнного стану можуть змінюватися в залежності від конкретної ситуації та контексту конфлікту. Різні фактори, такі як тривалість конфлікту, доступ до ресурсів та підтримки, впливають на реалізацію соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами. Для досягнення мети та реалізації завдань було проведено емпіричне дослідження соціально-психологічної адаптації дітей з особливими освітніми потребами до умов військових подій. Аналіз та отримання результатів відбувалось за допомогою методики визначення соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонд. Дослідження та апробація програми з елементами арт-терапії для експериментальної групи відбувалась на базі Лісківського ЗЗСО, дослідження контрольної групи із застосуванням методик було проведено на базі Бросківської ЗЗСО. В ході спостереження та за допомогою аналізу літератури було виявлено, що рівень соціально-психологічної адаптації напряму залежить від рівня дитячої тривожності. Саме тому, ми визначили рівень дитячої тривожності за допомогою методик. Нами було проведено фокус-групу для дітей, під час якої ми мали змогу поспілкуватись та дізнатись, які тривожні думки виникають у дітей з особливими освітніми потребами під час воєнних подій. Діти переважно відповідали, що їм страшно, під час повітряних сирен вони ховаються під ковдру та закривають обличчя подушкою. Результати дослідження підтвердили, що більшість дітей мають підвищений рівень тривожності, що напряму впливає на соціально-психологічну адаптацію до умов військового часу. Саме тому, для експериментальної групи було проведено корекційно-виховну програму тренінгу з елементами арт-терапії, де з дітьми була проведена комплексна робота щодо навичок адаптації до навколишніх умов,

взаємин з оточуючими, розвитку самооцінки та зниження тривожності. Після проведення 2-х тижневої корекційно-виховної програми було повторно зібрано результати за допомогою використаних методик, де ми мали змогу порівняти результати дітей з ООП експериментальної групи та контрольної групи з іншого закладу загальної середньої освіти. Результати показали лише позитивні зміни в учасників експериментальної групи, що підтверджує використання тренінгової програми для таких дітей. Результати учасників дітей з контрольної групи залишились без змін. Це в свою чергу, може підтверджувати те, що для дітей з особливими освітніми потребами необхідно створювати додаткові корекційно-виховні програми, які напряду будуть пов'язані з адаптацією до умов теперішнього часу та зниженням їхніх тривожних думок. Це питання було обговорено з педагогами, асистентами вчителів, психологами та логопедами обох закладів загальної освіти.

Ще однією важливою роботою виступила робота з батьками дітей з ООП, адже вони мають основний вплив на формування дитячої самооцінки, адаптації, а їхня реакція та поведінка в критичний момент визначає рівень тривожності та страху у дітей. Отже, з батьками була проведена просвітницька робота, з наданнями рекомендацій щодо правильного реагування та підтримки дитини з особливими освітніми потребами під час війни. Дану пам'ятку-рекомендацію було розміщено на Фейсбук сторінці Лісківського закладу загальної середньої освіти, щоб батьки мали змогу повертатись до рекомендацій та час від часу собі про них нагадувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аракелов Н.Є, Шишкова Н.М. Тривожність: методи її діагностування та корекції. Вісник МУ, Психологія. 2008. № 1. 18 с.
2. Бастун Н.А. Індивідуальний підхід до учнів з високою тривожністю. Шестирічки в школі / упоряд. Т. Бишова, О.Кондратюк. Київ, 2004. С. 40–45
3. Бастун Н.А. Психічні особливості учнів з високою тривожністю. Психолог. 2003. № 33. С. 18–20.
4. Балл Г.А. Поняття адаптації та її значення для психології особистості. Питання психології. 1989. № 1. С. 92-101.
5. Галецька І. Самоефективність у структурі соціально-психологічної адаптації. Вісник Львівського університету. Сер. «Філософські науки». 2003. Вип. 5. С. 433–442
6. Гаяш О. Співпраця закладу освіти з батьками дітей з особливими освітніми потребами як умова реалізації ідей інклюзії. URL: <https://sj.pu.edu.ua/index.php/kpsp/article/view/749>. (дата звернення: 04.07.2022).
7. Городняк І. В. Вивчення тривожності крізь призму соціального досвіду молодшого школяра. Вісник Одеського національного університету. 2008. Т. 13, вип. 5. С. 290–294.
8. Заброцький М.М. Вікова психологія: навч. посібник. Київ : МАУП. 1998. 92 с.
9. Завацька Н. Особливості соціальної підтримки в осіб з різним ступенем соціальної адаптації. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. Костюка НАПН України. Т. 8. Вип. 7. 2010. С. 90-105

10. Кириленко Т.С. Пошук гармонії. Емоційні переживання та стани особистості. Київ: КНУ. 2004. 100с.
11. Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 158 с
12. Климчук В. О. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій: практ. посіб. НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. 220 с. 35. Третьякова І.С., Буряк Н.О.
13. Коробка Л.М. Соціально-психологічна адаптація спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Зб. наук. праць. №4 (29), 2015. Київ, 2015. С. 96-103.
14. Коробова, Н. Особливості розвитку емоційно-вольової сфери дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивно-ресурсного центру. Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук: матеріали. 2020. С.145-148
15. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Ніка-Центр, 2006. 580 с
16. Левківська Г. П., Сорочинська В. Є., Штифурак В. С. Адаптація першокурсників в умовах вищого закладу освіти: Навч. посібник. Київ, 2001. – 128 с
17. Левченко М., Феденько С., Форостян Ф. Особливості соціальної адаптації здобувачів вищої освіти до освітнього процесу в умовах воєнного стану. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 52, Т. 2, 2022. С. 185-192

- 18.Омельченко Я. М. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. – 2-ге вид. Київ: Шк. Світ. 2011. 112 с.
- 19.Оптимізація навчально-виховного процесу як умова успішної адаптації студентів-першокурсників. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького: зб. наук. праць. 2011. № 6. С. 338-344.
- 20.Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Т. Семигіна, І.Павленко, Є.Овсяннікова [та ін.]. Київ: Наш формат, 2017. 1068 с.
- 21.Полякова О.,Сапарай Ю.Стан та проблеми інтеграції молоді з особливими потребами в сучасне українське суспільство.Соціальна робота в Україні: теорія і практика: [науково-метод. журнал].№ 4. 2008. С. 16-30
- 22.Прихожан А. М. «Психологія тривожності: дошкільний та шкільний вік» СПб.: Пітер, 2009. 191 с.
- 23.Свириденко М. Організація психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання (з досвіду роботи). Суми, 2017. 62 с.
- 24.Смирнова І. Діагностична програма дослідження навичок спілкування дітей старшого дошкільного ВіКу. URL: [http://detkam.in.ua/diagnostichna-programa-&_slidjennya-navichok-spilkuвання-](http://detkam.in.ua/diagnostichna-programa-&_slidjennya-navichok-spilkuвання)
- 25.Сисун М. О. Програма корекції шкільної тривожності в підлітків / М. О. Сисун // Психолог. – 2004. – 16 квіт. – С. 1–24
- 26.. Скрипник В. А. Особливості соціально-психологічної адаптації першокурсників з особливими потребами: дис.. ... канд. псих. наук: 19.00.07 / Вінниця, 2006. 170 с.

27. Соціально-психологічна профілактика порушень адаптації молоді до повсякденного стресу: метод. рек. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології; за наук. ред. Т.М. Титаренко. Київ: Міленіум, 2010. 84 с.
34. Титаренко Т. М., Дворник М. С.,
28. Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами до навчання в школі: навчально-методичний посібник / за заг. ред. О.М. Холодїй. Черкаси, 2014. 125 с.
29. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. / Н. Бочкор, Є. Дубровська, О. Залеська та ін. Київ: МЖПЦ "Ла Страда-Україна". 2014. 84 с.
30. Титаренко Т.М., Лепіхова Л.А. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді : науково-методичний посібник. Київ: Міленіум, 2006. 204 с
31. Тищенко Л. Формування навичок самообслуговування дошкільників із помірною розумовою відсталістю: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.03 - корекційна педагогіка (016 Спеціальна освіта). Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. Київ, 2017. 232 с.
32. Удовенко Ю. М. Специфіка соціально-психологічної допомоги дітям, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації. Правничий вісник Університету КРОК. 2012. Вип. 12. С. 135-142.
33. Фурман А. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : «Економічна думка», 2000. 197 с
34. Шишова І. Підготовка студентів педагогічного університету до соціальної адаптації дітей із порушеннями розвитку в умовах інклюзивної освіти. Наукові записки. № 2. 2016. С. 169-174.

35. Шишова І. Соціальна адаптація дошкільників з особливими освітніми потребами засобами праці. URL: <https://www.cuspu.edu.ua/en/ix->
36. Як допомогти дітям подолати тривожність через війну? веб-сайт. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/02/25/247568/> (дата звернення : 04.05.2023)
37. Athey, J.L., & Ahearn, F.L. (1991). The mental health of refugee children: An Overview. In J.L. Athey & F.L. Ahearn (Eds.), *Refugee Children: Theory, Research and Services*, inside (pp.1-19). Baltimore: John Hopkins University Press.
38. Antony M.M., Orsillo S.M., Roemer L. *Practitioner's Guide to Empirically Based Measures of Anxiety*. – Kluwer Academic Publishers New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow. – 2001.
39. Budimir S., Probst T., Pieh Ch. Coping strategies and mental health during COVID-19 lockdown. *Journal of Mental Health*. 2020. Vol. 30, Iss. 2. P. 156-163.
40. *Freeing your Child from Anxiety, Powerful Practical Solutions to Overcome Your Children's Fears, Worries*- Chanskky, T.E., Broadway Books, 2004.
41. Israel-Cohen Y., Uzefovsky F., Kashy-Rosenbaum G., Kaplan O. Gratitude and PTSD symptoms among Israeli youth exposed to missile attacks: examining the mediation of positive and negative affect and life satisfaction. *Journal of Positive Psychology*. 2015. Vol. 10. №2 (4). P. 99-106.
42. Joseph S. Growth Following Adversity: Positive Psychological Perspectives on Posttraumatic Stress. *Psychological Topics*, 2009. Vol. 18 (2), Pp. 335-344.
43. Lazarus R. S. Toward Better Research on Stress and Coping. *American Psychologist*, 2000. No 55. P. 665-673.

- 44.Reid, K., Littlefield, L., & Wingenfeld, S. (2003). Early intervention for preschool- aged children with behavioral and relationship problems and their families. *Australian Journal of Psychology*, 7(1), 1-15.
- 45.Rousseau, C., Drapeau, A., & Corin, E. (1996). School performance and emotional problems in refugee children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 66(2), 239-251.